

***Priekin* – PER ERDVĘ IR LAIKĄ**

Vytautas Kardelis, Daiva Kardelytė-Grinevičienė

Vytautas Kardelis
Lietuvių kalbos katedra
Vilniaus universitetas
Universiteto g.5,
LT-01513 Vilnius, Lietuva
vytautas.kardelis@flf.vu.lt
Daiva Kardelytė-Grinevičienė
Geolingvistikos centras
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5
LT-10308 Vilnius, Lietuva
daiva.grineviciene@lki.lt

PRADŽIA

Pamatus šiam straipsniui atsirasti padėjo, galima sakyti, visiškas atsitiktinumas, bene prieš dešimtmetį nutikęs vienoje iš dialektologinių ekspedicijų Ignalinos rajone. Pročiūnų kaime klausantis dviejų pateikėjų dialogo dėmesį atkreipė neįprastas adverbialo¹ *priekin* vartojimo atvejis. Pateikėjos prisiminė savo jaunystę, kalbėjosi apie praėjusius (būtent praėjusius!) laikus, ir viena jų ištarė frazę: *Priekin buvo geriau*. Iškart kilo mintis, kad čia arba kalbos riktas, arba okazinis atvejis. Tačiau po kiek laiko adverbialas *priekin* buvo dar kartą lygiai taip pat pavartotas laiko santykiams praeityje žymėti. Grįžus iš ekspedicijos ir atsivertus Lietuvių kalbos žodyną paaiškėjo, kad aptartas atvejis jame yra užfiksuotas iš tų pačių Daugėlišio apylinkių, o adverbialo *priekin* trečioji reikšmė žodyne eksplikuojama taip: „3. *anksčiau, pirmiau: Anys at[e]jo priekin*. Dglš. *Auksą priekin išvogė*. Dglš.“ (LKŽe)². Vėlesnėse ekspedicijose Daugėlišio ir netolimose Tverės apylinkėse vėl pavyko užfiksuoti keletą tų pačių adverbialo *priekin* vartojimo atvejų. Vėliau

---

¹ *Adverbialo* terminą į lietuvių kalbotyrą 2012 m., tirdami autoriaus pozicijos raiškos priemones, įvedė Antanas Smetona ir Aurelija Usonienė. Pasak jų, adverbialai yra semantinė-funkcinė klasė, kuri „nėra tapatinama surieveiksmiais kaip tradicine kalbos dalimi gramatikoje ar aplinkybėmis kaip tradicine sakinio dalimi sintaksėje“ (Smetona, Usonienė 2012, 124). Žinomas dalykas, kad kai kurių – pagal tradicinę kalbos dalių klasifikaciją –rieveiksmių, įterpinių, dalelyčių, taip pat atskirų junginių priskyrimas vienai ar kitai kalbos daliai yra problemiškas. Tačiau atsižvelgiant į jų funkciją, ypač tais atvejais, kai ji yra ta pati (plg.: *šiais metais / šimet*), patogiausia šiuos elementus priskirti atskirai – adverbialų – klasei. Svarbiausias dalykas tas, kad tai gerokai atviresnė klasė ir adverbialų morfosintaksinė realizacija yra daug įvairesnė nei, pavyzdžiui,rieveiksmių. Berieveiksmių, adverbialai gali būti reiškiami įvairiomis daiktavardžio frazėmis, prielinksnio frazėmis, finitinais ir nefinitinais sakiniais (Smetona, Usonienė 2012; Makauskaitė 2015; taip pat pasinaudota kol kas dar nepublikuotu I. Makauskaitės teksto apie laiko adverbialus rankraščiu).

² Lietuvių kalbos žodyno elektroninė versija, toliau tekste – LKŽe, žr.: www.lkz.lt.

tokia neįprasta adverbialo *priekin* vartoseną buvo aptarta poroje konferencijų³, kur sukėlė nemažą auditorijos susidomėjimą, kol galų gale atsirado ir ši publikacija.

TYRIMO MEDŽIAGA, OBJEKTAS, TIKSLAI

Empirinė medžiaga tyrimui rinkta iš Šiaurės rytų aukštaičių vilniškių tekstyno⁴, taip pat pasinaudota LKŽe pavyzdžiais⁵. Slavų kalbų medžiaga imta daugiausiai iš žodynų (žr. literatūros sąrašą).

Tyrimo objektas – viena erdvės ir laiko santykių modelio dimensija – sagitalė – ir tos dimensijos realizacija diskurse adverbialu *priekin*, pvz.: (1) *Tai šitam miškely darėm su vyru malkas, nu i nupjovėm alksnį, alksnis kai davė, ne priekin griuvo, o atgal davė, ir man kakras⁶ per patį kelį, (2) O priekin metais šitai buvo, priekin mano sulaužymo kojos.*

Tyrimo tikslai:

- a) aprašyti erdvės ir laiko santykių modelio dalį – sagitalę;
- b) išanalizuoti šio modelio realizaciją diskurse adverbialu *priekin*;
- c) aprašyti adverbialo *priekin* semantinę struktūrą.

Teorinėje straipsnio dalyje remiamasi referencinės ir kognityvinės semantikos metodų sinteze. Empirinės medžiagos interpretacija grindžiama kognityvinės lingvistikos srities – kognityvinės semantikos (angl. *cognitive semantics*) – konceptualizacijos ir reikšmės interpretavimo teorijomis.

TEORINĖS PRIEIGOS

„Wir leben in Raum und Zeit: Unsere Handlungen und die Zustände, in denen wir uns befinden, unsere Erfahrungen und unser Nachdenken (über Handlungen, Erfahrungen, Entscheidungen) sind an Raum und Zeit gebunden. Dabei ist der Mensch

- einerseits durch Raum und Zeit bestimmt (in sie eingebunden),

---

³ Tarptautinėse mokslinėse konferencijose „Baltų kalbos ir tarmės Vidurio Europos erdvėje“, Vilniuje, 2007 m. kovo 27–30 d. ir „Kalbos vienetų semantika ir struktūra“, Klaipėdoje, 2015 m. birželio 12–13 d.

⁴ Toliau tekste vartojamas sutrumpinimas ŠRVt, žr.: www.baze.vilniskiai.eu.

⁵ Norime nuoširdžiai padėkoti kolegoms Diego Ardoino ir Vitai Valiukienei už konsultacijas ir italų bei prancūzų kalbų pavyzdžius, kolegei Anželikai Smetonienei už konsultacijas baltarusių kalbos klausimais.

⁶ *Kaip tik, būtent.*

- andererseits bestimmend, insofern, als er sich selbst als Bezugspunkt für räumliche und zeitliche Relationen setzt“ (Vater 1996, 1; 2005, 131)⁷.

Ši Heinzo Vaterio citata labai aiškiai parodo du dalykus: pirma, laikas ir erdvė yra centriniai žmogaus egzistencijos aspektai, antra, jie vienas su kitu yra itin glaudžiai susiję. Net ir gana paviršutiniškai žvelgiant nesunku pastebėti, kad vieni mus supančio fizinio ir metafizinio pasaulio objektų erdvės ir laiko santykiai yra visiškai paprasti, nesudėtingi, tuo tarpu kiti labai dažnai būna itin komplikuoti, painūs. Tačiau sudėtingas yra ne tik mus supantis pasaulis, bet neretai būna gana sunku jame egzistuojančius erdvės ir laiko santykius perkelti į kalbinį diskursą⁸. Turbūt dažnas kalbėtojas ir klausytojas, kuris yra susidūręs su situacija, kai tenka paprasčiausiai nurodyti kelią ar suprasti tą kelio nupasakojimą, žino, jog tai toli gražu ne visada paprastas uždavinys. Arba kitas pavyzdys: koks nors namas ar kambarys gali būti ir labai vaizdingai aprašytas ar nupasakotas, tačiau tai nebūtinai atitiks realų, tikrąjį namo ar kambario vaizdą (Levelt 1986, 187).

Šiuos teiginius patvirtina du nedideli eksperimentai, per seminarus kelis kartus praktiškai išmėginti su studentais. Vienu atveju jiems ekrane buvo rodoma apstatyto kambario su vaizdu pro langą nuotrauka, kurią reikia aprašyti. Kita užduotis tokia: parašyti maršrutą iš konkrečios Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto auditorijos į Vilniaus autobusų stotį⁹.

Trumpai tariant, rezultatai tokie: jeigu pagal gautus nuotraukos aprašus būtų piešiamas paveikslas, išeitų net keli skirtingi variantai; iš visų aprašytų maršrutų būtų keli atvejai, kai žmogus, kuris iš tikrųjų nežino kelio į autobusų stotį, ir tik vadovaujasi duotu maršrutu, į stotį visai nenueitų, būtų keli atvejai, kada tektų tikslintis maršrutą.

Tokie nesutapimai, arba, kitaip tariant, diskurso, įvardijančio erdvės ir laiko santykius, kūrimo sunkumai turi, anot Willemo Levelto, objektyvias priežastis. Erdviniai reprezentantai iš esmės skiriasi nuo kalbinių reprezentantų. Svarbiausias skirtumas yra tas, kad mentaliniame lygmenyje erdvė suvokiama kaip trimatė, laikas – kaip vienas matmuo, tačiau neatsiejamas nuo trijų erdvės dimensijų. Kai šis erdvės ir laiko modelis įtraukiamas į diskursą, erdvės ir laiko reprezentantai projektuojami į kalbinius, o kalbinė erdvės ir laiko raiška jau yra ne trimatė, bet diskrečių

---

⁷ „Mes gyvename erdvėje ir laike: mūsų veiksmai ir būsenos, kuriose esame, mūsų patyrimas ir mintys (apie veiksmus, patyrimus, sprendimus) susiję su erdve ir laiku. Todėl žmogus: – viena vertus, yra erdvės ir laiko valdomas (į juos įkorporuotas), – kita vertus, valdantis, nes jis pats yra erdvinių ir laiko santykių atskaitos taškas“ (Vater 1996, 1; 2005, 131).

⁸ „Diskūrsas (angl. *discourse*, pranc. *discours* (m), rus. *дискурс*, vok. *Diskurs* (m)) 1. Prasmingas, rišlus, išplėstas (paprastai daugiau nei vienos frazės, pasakymo ar sakinio apimties) minties apie kurį nors dalyką reiškimas, apimantis taip pat adresato ir adresanto bendravimo santykį, priklausomą nuo konteksto. Diskursas apima tekstą ir jo interpretaciją socialinio bendravimo procese“ (LDTŽ 2012, 43). Be to, diskursas – tai ir bet kuri koherentiška sakininė ar rašytinė kalbos segmentų seka aktualioje vartosenoje.

⁹ Šiuo atveju apraše negalima vartoti gatvių pavadinimų.

tarpusavyje susijusių vienos dimensijos elementų grandinė. Pirmoji, mentalinė, struktūra yra analognė, o antroji, kalbinė, deklaratyvioji (Levelt 1986, 187). Kalbėtojas, kurdamas diskursą ir objektų erdvinius bei laiko santykius iš mentalinio lygmens keldamas į kalbinį, turi rinktis atitinkamas perkėlimo strategijas, o joms įgyvendinti – ir atitinkamas kalbinės raiškos priemonės. Tad kyla klausimas, koks yra tas perkėlimo mechanizmas ir kaip jis veikia¹⁰.

Diskurse išreikšti fiziniai (taip pat metafiziniai) erdvės ir laiko santykiai aprašomi keliais būdais, kuriais naudojasi skirtingos lingvistinės paradigmos. Visų jų aptarti čia nėra nei reikalo, nei laiko, nes tam reiktų atskiros specialios studijos. Labai glaustai galima pasakyti, kad yra susiformavusios dvi stambios metodologinės srovės minėtiems santykiams aprašyti, kurių taikomas strategijas labai apibendrintai galima nusakyti taip:

a) pirmoji – „iš teksto į pasaulį“. Tai struktūralistinė paradigma ir įvairios jos atmainos. Esminis šios paradigmos principas – imanentinis požiūris į kalbą ir fizinio pasaulio konstravimas iš teksto, iš gramatinių struktūrų, nuošaliai paliekant kalbėtoją;

b) antroji – „iš pasaulio į tekstą“. Tai kognityvinė paradigma, kuri „kalbą laiko mentaliniu fenomenu, nagrinėja kalbos vartojimo mentalinius procesus, t. y. procesus, kurie vyksta mąstant, kalbant ir atpažįstant, išlaikant, struktūruojant ir atkuriant informaciją.“ (LDTŽ 2012, 97). Kitaip tariant, kalbėtojo sukurti tekstai yra santykių tarp fizinio (ar metafizinio) pasaulio ir žmogaus mentalinės veiklos bei pažinimo rezultatas, o kalbinės veiklos produktas – diskursas – tam tikras pasaulio atspindys, modelis (plg. Schwarz 2008; Fraas 2000; Busse 1994).

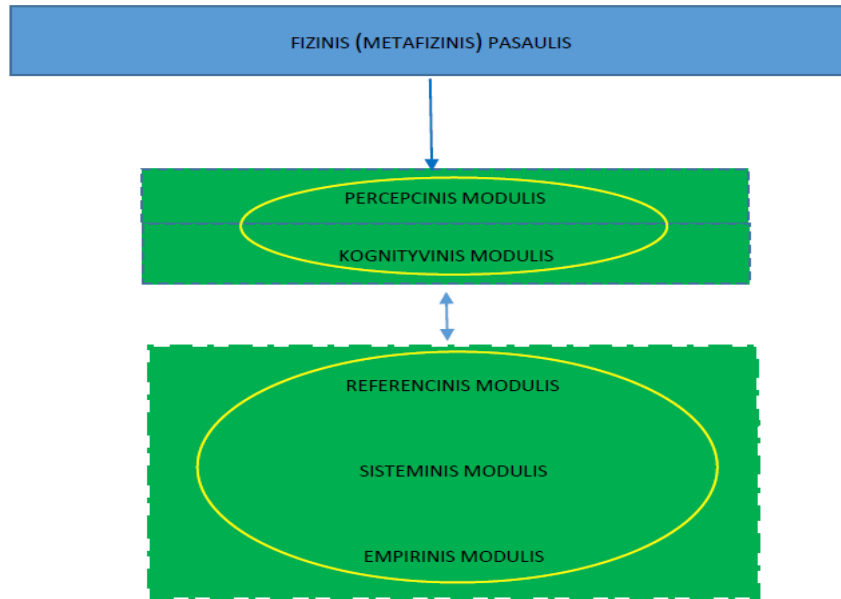
Šiame straipsnyje empirinei medžiagai analizuoti pasirinkta antroji – kognityvinė – paradigma ir ją pagrindžiančios teorinės prielaidos. Teorinėje straipsnio dalyje bus aptarti du dalykai: a) labai apibendrintai pačios kalbinės veiklos proceso modelis, į kurį atsižvelgiant, b) bus pateiktas teorinis erdvės ir laiko santykių ir jų raiškos konkrečiomis kalbinėmis priemonėmis modelis, apibrėžtos svarbiausios to modelio sąvokos. Šiuo modeliu vadovaujantis toliau bus nagrinėjama konkreti empirinė medžiaga.

---

¹⁰ Erdvės ir ypač laiko raiškos priemonių tyrimai lietuvių lingvistikoje kol kas gana kuklūs (tyrimų apžvalgą žr. Žilinskaitė 2010, 15–42; Kardelytė-Grinevičienė 2014, 5–7), tačiau žvelgiant į pasaulinį kontekstą tokių tyrimų yra labai daug ir įvairių (ir pavienių kalbų, ir lyginamųjų, ir tipologinių). Beje, panagrinėjus dalį erdvės ir laiko raiškos priemonėms skirtų darbų matyti tendencija jas nagrinėti atskirai. Tačiau įvairių kalbų empirinė medžiaga ir kai kurie teoriniai darbai rodo, jog bent jau dalį erdvės ir laiko raiškos priemonių reikėtų analizuoti kartu, jų griežtai neatidalijant į atskiras savarankiškas struktūras.

KALBINĖS VEIKLOS PROCESAS

Labai apibendrintai ir paprastai kalbinės veiklos procesą, remiantis „iš pasaulio į tekstą“ strategija, galima pavaizduoti taip, kaip parodyta 1 schemoje.

1 schema. Kalbinės veiklos procesas

Fizinis pasaulis ir jame esantys objektai yra konkretūs ir percepciški. Kalbėtojas, naudodamasis percepcijos¹¹ mechanizmais, fizinį pasaulį iš pradžių perkelia į percepcinį, o po to į kognityvinį modulį, kuriame abstrahuojasi nuo fizinio pasaulio ir čia sukuria abstraktų kognityvinį, konceptualųjį fizinio pasaulio modelį ir tą modelį sudarančių elementų – konceptų¹² – santykius. Išsamiau kalbant, stebimuoju metu žmogaus užfiksuoti realaus fizinio pasaulio objektai ir jų išdėstymas erdvėje bei laike perkeliama į abstraktųjį lygmenį. Žmogaus sąmonėje erdvė projektuojama kitaip nei realiame fiziniame pasaulyje. Erdvė remiasi kanoniniu geometrinio ir fizinio pasaulio įsivaizdavimu, todėl kalboje projektuojama idealizuota erdvės reprezentacija. Kognityvinės krypties atstovai tokį erdvės suvokimą dar vadina mentaliniu erdvės modeliu (angl. *mental model of space*). Mentalinė erdvė (angl. *mental space*) yra žmogaus sąmonėje egzistuojanti suvokimo erdvė, konceptualizacijos ir mąstymo terpė, kur funkcionuoja realių arba hipotetinių situacijų

¹¹ Lietuviškas termino *percepcija* atitikmuo yra „suvokimas (angl. *understanding, perception*, pranc. *perception* (f), *compréhension* (f), rus. *восприятие*, vok. *Verstehen* (n), *Wahrnehmung* (f)) 1. Daikto, situacijos ar įvykio visumos atspindėjimas sąmonėje dėl fizinių dirgiklių tiesioginio dirginimo per jutimo organus. Pvz., kalba suvokiama per regą, klausą. Percepcija – esminė pažinimo proceso dalis, susijusi su mąstymu, atmintimi, dėmesiu, pažinimo motyvais, emocijomis“ (LDTŽ 2012, 192).

¹² Konceptas (angl. *concept*) – fundamentalus žinojimo, sudedamasis atminties vienetas, visų mentalinio žodyno reikšmių, viso pasaulio vaizdo, atsispindinčio žmogaus psichikoje, visuma (MLS 2005, 352).

modeliai. Ji kuriama, modeliuojama ir keičiama komunikacijos akto metu (Frawley 1992: 205 tt.).

Mentalinė erdvė glaudžiai siejasi su žmogaus sukaupta visapusiška patirtimi, arba enciklopedinėmis žiniomis (angl. *encyclopedic information*) – ekstralingvistinių žinių dalimi, realizuojama per lingvistinius vienetus (Evans 2007, 72). Jose glūdi visos žmogaus sąmonėje aktyvuojamos kalbančiojo žinios ir patirtys.

Žmogaus sąmonėje, mentalinėje erdvėje, vyksta kognityviniai konceptualizacijos (angl. *conceptualization*) procesai, per kuriuos žmogų pasiekusi informacija suvokiama ir susiejama su konceptais. Enciklopedinių žinių kloduose glūdinčios konceptualiosios struktūros ir visas žmogaus protas sujungiamas kuriant konceptualią sistemą. Kitais žodžiais tariant, konceptualizacija yra būdas informacijai apdoroti ir žmogiškai patirčiai apibendrinti. Konceptualizacija kognityvinėje kalbotyroje tapatinama su reikšme, o kalbinė išraiška yra tam tikrų situacijų konceptualizacijos rezultatas (Langacker 1991, 2). Šis rezultatas toliau patenka į referencinį, sisteminį ir empirinį modulius (kurie yra glaudžiai tarpusavyje susiję ir persipynę), kur sukuriamas kalbinių raiškos priemonių santykių modelis.

Referencija šiame straipsnyje suprantama kaip procesas, kaip ryšys bei santykis tarp kalbos ženklo ir juo ženklino referento, kaip centrinė komunikacijos proceso dalis (Vater 2005; Padučeva 2001, 7 tt.; Bussmann 2008, 574). Svarbu pabrėžti, kad referencija čia siejama ne tiek su realaus ar įsivaizduojamo, bet su projektuojamo pasaulio referentais, t. y. su konceptų sistema mūsų sąmonėje. Referencija kaip santykis tarp ženklo ir referento iš principo yra santykis su individualiais ir kiekvieną sykį naujais objektais ir situacijomis. Todėl referencija yra procesas, kuris ne tik reguliuoja mechanizmus, leidžiančius sujungti kognityvinį modulį ir kalbinės raiškos modelį, arba, kitaip tariant, kalbinius pranešimus ir jų komponentus su konceptualizacijos rezultatais – konceptais¹³, bet ir perkelia to sujungimo rezultatą į konkrečius kalbinius aktus, į diskursą – kognityvinio, referencinio, sisteminio ir empirinio modulių sąveikos rezultatą.

Lingvistinės interpretacijos modulį kuria lingvistika. Lingvistui, kuris ėmėsi šios užduoties, iškyla du svarbiausi uždaviniai:

1) išanalizuoti diskurse matomą abstraktaus kognityvinio modelio realizaciją, fizinio (metafizinio) pasaulio „fotografiją“ ar jo „paveikslą“ ir, atsižvelgiant į tą „fotografiją“ ar „paveikslą“, sumodeliuoti procesus, vykusius 1 schemoje pavaizduotuose „žaliuosiuose langeliuose“;

---

¹³ O per juos – ir su tikrove: nekalbiniais objektais, situacijomis, įvykiais, faktais, daiktų padėtimis realiame pasaulyje.

2) aprašyti tą modelį pagal atitinkamus tyrimų metodologijos principus ir taisykles, taikant atitinkamą konkrečiai tyrimų metodologijai tinkamą metalingvistinį (terminų ir sąvokų) aparatą.

Dar vienas lingvisto uždavinys – aprašyti konkrečių konkrečiame diskurse esančių kalbinės raiškos priemonių sistemą ir pamėginti nustatyti, kokie motyvai lemia, kad tam tikroje konkrečioje „fotografijoje“ ar „paveiksle“ atsiranda būtent tokios, o ne kitokios raiškos priemonės, kas lemia vienokią ar kitokią raiškos priemonių distribuciją, plg.: *šiandien / šiandieną/ šiądien / šiądieną / šiai dienai; priekin / į priekį / priekyje / prieky* ir pan.

Kadangi „žaliųjų langelių“ (žr. 1 schemą) procesų tiesiogiai stebėti negalima, tik per jų sukurta rezultatą – diskursą, atsiveria galimybės modeliuoti įvairiai. Tą aiškiai rodo įvairių lingvistinių paradigmu kuriamos skirtingos aprašymo metodologijos ir atskirų lingvistų siūlomi teoriniai principai bei keliamos skirtingos hipotezės. Fizinį pasaulį kalbėtojas užkoduoja, perduoda klausytojui, kuris jį iškoduoja¹⁴. Visa tai vyksta konkrečias kalbines raiškos priemones siejant, kaip jau minėta, į diskretišką eilę pagal atitinkamų abstrakčių modelių padiktuotas taisykles.

ERDVĖS IR LAIKO KONCEPTUALIZACIJA

Lingvistai jau seniai yra pastebėję, kad erdvė ir laikas labai glaudžiai susiję tiek fiziniame pasaulyje, tiek mentaliniame žmonių mąstymo lygmenyje, tiek ir kalbinėje raiškoje. Labai nesiplečiant ir išsamiai nenagrinėjant iš tiesų labai sudėtingų erdvės ir laiko santykių čia užteks glaustai pasakyti, kad pagrindiniu šiuolaikinėje lingvistikoje įprasta laikyti erdvės konceptą, o iš jo „išvesti“ laiką. Kitais žodžiais tariant, laiko ir erdvės konceptualizacijos santykis yra metaforinis. Kadangi laiko konceptai kalboje realizuojami erdvei įvardyti naudojamomis raiškos priemonėmis, konkretūs erdviniai patyrimai metaforiškai perkeliama į abstraktų laiko suvokimą (Tenbrink2007, 12–13). Galima dar pateikti kelis Thoros Tenbrink (2007, 13) teiginius, pagrindžiančius, jog žmonių laiko suvokimas remiasi erdvės konceptu:

- a) laikas neegzistuoja pats savaime, jis priklauso nuo erdvės konceptualizacijos ir reprezentavimo;
- b) laikas matuojamas erdvės priemonėmis;
- c) laikas įvardijamas įvykių, užimančių vietą erdvėje, raiškos priemonėmis;
- d) jeigu atskaitos taškas yra *dabarties momentas*, tai praeitis suvokiama kaip esanti *už mūsų*, o ateitis – *priekyje mūsų*.

---

¹⁴ Klausytojas iškoduodamas kalbėtojo diskurse užkoduotą informaciją ir remdamasis diskursu susikuria savąją „fotografiją“, tik šiuo atveju „iš pasaulio į tekstą“ strategijos pirmoji dalis yra ne fizinis, bet metafizinis, kalbėtojo sukurtas pasaulis.

Dar galima pridurti, kad erdvės ir laiko konceptualizacijos panašumus ir skirtumus bei erdvės ir laiko kalbines raiškos priemones nagrinėjęs vokiečių lingvistas Dieteris Wunderlichas (1985, 66–89) pastebėjo, jog, nepaisant to, kad erdvės ir laiko raiškos priemonės yra gana panašiai struktūruotos, tačiau turi ir tam tikrų skirtumų. Svarbiausi yra šie:

- a) erdvės raiškos priemonės turtingiau struktūruotos ir kompleksiškesnės negu laiko;
- b) lokaliniai pasakymai ankstyvesni negu temporaliniai;
- c) lokaliniai pasakymai vartojami laikui reikšti, bet ne atvirkščiai.

Todėl renkantis laiko raiškos diskurse aprašymo strategiją į laiką reikia žvelgti per erdvės konceptualizacijos mechanizmą.

KOGNITYVINĖ ERDVĖS INTERPRETACIJA

Kadangi pirminiais laikytini lokaliniai santykiai, šiek tiek plačiau aptarsime erdvės konceptualizacijos procesą¹⁵ nuo mentalinio erdvės suvokimo iki jo realizavimo diskurse ir kartu pateiksime tolesnei empirinės medžiagos analizei reikalingą sąvokų ir terminų aparatą.

Konceptualizacijos proceso su referencijos intencija rezultatas kalbinėje išraiškoje, arba diskurse, yra tam tikras objektų išdėstymo erdvėje modelis, arba erdvinė scena (Evans 2007, 180; 203), apibūdinama kaip asimetrinis santykis tarp šios scenos dalyvių. R. Langackeris (1987, 217–220) išskiria du pagrindinius erdvinės scenos dalyvius:

- a) trajektorijų (angl. *trajectory*; santrumpa TR) – santykinai iškilusis erdvinės scenos dalyvis, į kurį sufokusuojamas pagrindinis dėmesys; nurodo bet kokio pobūdžio judėjimą arba veiksmą;
- b) orientyras (angl. *landmark*; santrumpa OR) – santykinai ne toks iškilus erdvinės scenos dalyvis, pagal kurį nustatoma trajektorijos padėtis; įvardija tai, į kur juda arba kur yra lokalizuojamas trajektorius.

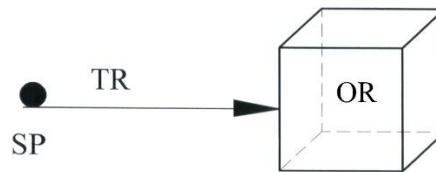
Analizuojant erdvines scenas ir jų dalyvių santykius neretai labai svarbus yra dar vienas erdvinės scenos aspektas – stebėtojo pozicija (angl. *vantage point*; *viewpoint*). Į erdvinės scenos dalyvius galima žiūrėti iš skirtingų pusių (priekio : galo, viršaus : apačios, kairės : dešinės ir pan.) ir iš kiekvieno skirtingo žiūros taško erdvinė scena gali būti suvokiama ir interpretuojama kitaip (plg. Langacker 1987, 122–126).

Erdvinės scenos grafiškai gali būti realizuojamos schemomis (angl. *image schema*; plg. Langacker 1987). Jose pateikiamos apibendrintos reprezentatyvios erdvinių scenų vizualizacijos (žr. 1 pav.).

---

¹⁵ Kaip jau minėta, toks pats modelis metaforiškai perkeliamas ir kalboje projektuojant laiko santykius.

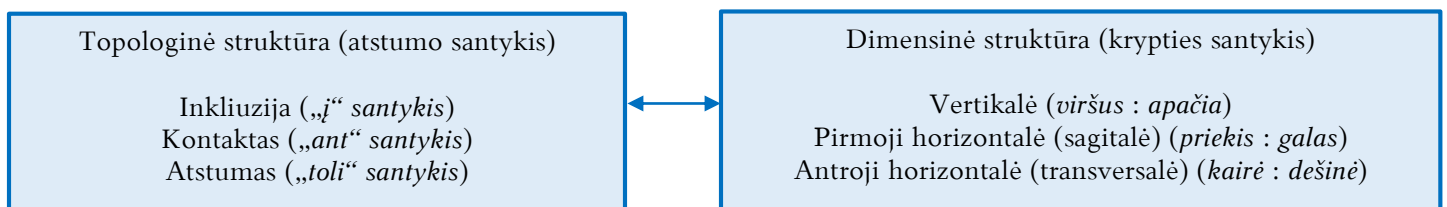

1 pav. Erdvinė scena *Jonas mato, kaip Petras eina namo*¹⁶

Kitaip nei erdvinėse scenose modeliuojant laiko scenas stebėtojo pozicija nėra svarbi. Konceptualizuojant laiko santykius esminis yra atskaitos taškas (angl. *referent point*). Tam tikras įvykis laike dažnai yra sudėtinis, koduojantis kelis ar keletą laiko scenų. Atskaitos taškas padeda suvokti atskiras sudėtinio įvykio dalis ir laiko tėkmės kryptį (plg. dabartis → ateitis, praeitis → dabartis ir pan.).

ERDVĖS IR LAIKO SANTYKIŲ KALBINĖS RAIŠKOS STRATEGIJOS

Mus supančioje erdvėje sąveikauja dvi pagrindinės struktūros, kurios nulemia ir sukuria atitinkamus erdvinius santykius tarp erdvėje išsidėsčiusių objektų. Šias struktūras lingvistinėje literatūroje įprasta vadinti dimensine ir topologine, o iš jų išplaukiančius erdvėje esančių objektų santykius – dimensiniais ir topologiniais santykiais (Vater 2005; Levelt 1986; Grabowski 1998; Herrmann 1989; Weiß 2005; Tarasevic 2003). Glaustai šias struktūras galima pavaizduoti taip, kaip parodyta 2 schemeje¹⁷.

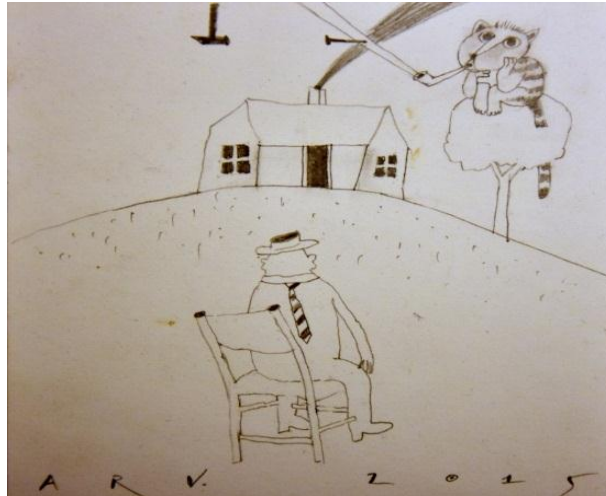
2 schema. Topologinė ir dimensinė struktūros

Jeigu reikėtų sukurti diskursą apie, atrodytų, gana paprastą erdvinę sceną, kuri pavaizduota 2 pav.¹⁸, pasirodytų, jog aprašyti topologinę ir dimensinę struktūrą bei atitinkamai topologinius ir dimensinius santykius nebūtų taip paprasta.

¹⁶ Šioje ir kitose schemose SP žymi stebėtojo poziciją, TR – trajektoriją, OR – orientyrą.

¹⁷ Schema pagal Weiß 2005, 34; plg. dar Tarasevic 2003, 58.

¹⁸ Dailininko Arvydo Gurevičiaus piešinys.

2 pav. Erdvinė scena

Vienas iš svarbiausių klausimų būtų – kokias konkrečias raiškos priemones reiktų pasirinkti kuriant diskursą (plg. Grabowski 1998, 11–17). Be to, kalbamoje erdvinėje scenoje dar figūruotų ir deiktinis posistemis, realizuojamas adverbialais *čia*, *ten* (asmens deiksės atveju – įvardžiais *jis*, *šis*, *tas*), pvz.: *čia yra namas, o ten yra medis, čia sėdi šis žmogus, o ten tupi tas katinas* ir pan. Topologiniais santykiais (kontaktas ir inkluzija) analizuojamoje erdvinėje scenoje bus susiję žmogus ir kėdė, katinas ir medis, katinas ir pypkė, dūmai, kaminas ir pypkė, taip pat žmogus ir namas, medis, katinas (atstumas). Aptariamoje erdvinėje scenoje aiškiai matyti ir dimensinė struktūra, ir iš jos plaukiantys dimensiniai objektų santykiai: vertikalė, transversalė ir sagitalė. Jie diskurse gali būti realizuojami adverbialais *viršuje*, *apačioje*, *kairėje*, *dešinėje*, *priekyje*, *gale* (*į viršų*, *į apačią*, *į dešinę*, *į kairę*, *į priekį*, *į galą*)¹⁹.

DIMENSINĖ ERDVĖS STRUKTŪRA

Kadangi svarbiausias šio straipsnio tyrimo objektas yra adverbialo *priekin* semantika, toliau glaustai aptarsime tik pagrindinius dimensinės erdvės struktūros bruožus.

Kaip jau buvo parodyta 2 schemeje, erdvė yra trijų dimensijų struktūra. Tokią struktūrą ir jos supratimą lemia ne fizinė erdvės sandara, bet žmogaus suvokimas, kuris yra grindžiamas žmogaus kūno asimetrija. Tai yra pagrindas ir kognityviniam erdvės suvokimui, kuris grindžiamas

¹⁹ Be to, 2 pav. esančioje erdvinėje scenoje pavaizduotas ne tik fizinis, bet ir metafizinis pasaulis (realiame pasaulyje katinai nerūko pypkės, o dūmų negalima sukalti vinimi), todėl erdvės santykių aprašas ir diskurso kūrimas tampa dar sudėtingesnis.

antropomorfiškai: žmogų (jo kūną) galima traktuoti kaip pirminę erdvę, objektus erdvėje struktūruojančią ir rikiuojančią instanciją (Grabowski 1998, 11–22; Weiß 2005, 37). Dėl tokios pamatinės interpretacijos lingvistai paprastai sutaria, tačiau kur kas sudėtingesnis klausimas yra dimensinės struktūros realizacija konkrečiame diskurse. Norėdamas apibūdinti 2 pav. esančią erdvinę sceną kalbėtojas iš sisteminiame modulyje esančio kalbinių raiškos priemonių inventoriaus turi ne tik išsirinkti tinkamas, bet ir susieti jas tarpusavyje dimensiniais (ar topologiniais) santykiais.

Lingvistai, ypač remdamiesi tipologiniais erdvės raiškos priemonių tyrimais, jau seniai yra pastebėję, kad kalbėtojas, kurdamas diskursą, kuriame atsiranda ir erdvinės scenos, gali naudotis ne viena dimensinės erdvės struktūros konceptualizacijos strategija, atitinkamai lemiančia ir raiškos priemonių pasirinkimą. Paaiškinti, kaip konceptualizuojama ir realizuojama dimensinė struktūra bei dimensiniai erdvėje esančių objektų santykiai, yra sukurtos kelios teorinės prieigos. Svarbiausios ir įdomiausios iš jų yra šios (chronologine tvarka):

- 1) Willem J. M. Levelto DI (deiktinė–intrinsinė) dichotomija (Levelt, 1986),
- 2) Theo Herrmanno 6H modelis (Herrmann, 1989),
- 3) Joachimo Grabowskio antropomorfinis *origo*²⁰ modelis (Grabowski, 1998).

DI dichotomijos esmė yra ta, kad kalbėtojas, kurdamas diskursą, kuriame turi apibūdinti tam tikras erdvines schemas, gali rinktis dvi objektų lokalizavimo erdvėje strategijas: a) *deiktinę* ir b) *intrinsinę*.

Deiktinei erdvinių scenų konceptualizacijos strategijai būdingi šie svarbiausi bruožai:

a) deiktine strategija kalbėtojas naudojami tada, kai erdvinius santykius jis konceptualizuoja iš savo paties perspektyvos. Bene didžiausią vaidmenį apibūdinant objektus erdvinėse scenose dimensiniame modelyje atlieka kūno padėtis. Kuriamame diskurse pasirinkęs deiktinę strategiją kalbėtojas objektus baziniame (arba prototipiniame) dimensiniame modelyje konceptualizuoja pagal savo kūno modelį ir padėtį: kairę ir dešinę rankas, veidą ir pakaušį, galvą ir kojas;

b) labai svarbus deiktinės strategijos bruožas yra tas, kad deiktinei konceptualizacijai būdingas tranzityvumas. Aiškiausiai tai matyti transversalėje (*kairė : dešinė*). Deiktiškai konceptualizuojant du objektus ir nurodant jų *kairės : dešinės* santykį, viskas priklausys nuo kalbėtojo pozicijos.

²⁰ Lingvistas *origo* apibrėžia kaip funkcionalų abstrahuotą antropomorfinio objekto „aš“, kuris reguliuoja erdvės dimensinius ir poliarizavimo santykius. Dimensinei situacijai suprasti paprastai užtenka antropomorfinio „aš“ orientacijos; vieta, kurioje yra „aš“, yra vektoriniame modelyje: vektoriaus reprezentantų atskaitos taškas gali būti nespecifikuotas. Plg.: „Ich definiere die Origo als funktionale Abstraktion des anthropomorphen Objekts “ich” unter dem Gesichtspunkt, eine raumdimensionierende und –polarisierende Instanz zu bilden. Für die Ableitung der dimensional Auffassung einer Situation genügt im übrigen die *Orientierung* des anthropomorphen “ich”; der *Ort*, an dem sich “ich” befindet – im vektoriellen Modell: der Ansatzpunkt des Repräsentanten eines Vektors – kann unspezifiziert bleiben.“ (Grabowski 1998, 26).

Pavyzdžiui, 2 pav. sėdintis ant kėdės žmogus (pavadinkime jį Jonu) mato prieš save namą ir katiną medyje. Iš Jono perspektyvos namas yra kairėje, katinas medyje – dešinėje. Katinas medyje yra namo kairėje, o namas – katino medyje dešinėje. Jeigu Jonas žiūrėtų į namą ir katiną medyje iš jų nugaros, santykis pasikeistų visiškai priešingai;

c) jeigu renkamas deiktinė konceptualizacijos strategija, kalbėtojas, lokalizuodamas objektus, pasirenka perspektyvą, kuri angliškoje lingvistinėje literatūroje vadinama *facing*, vokiškoje tradicijoje – *Vis-à-vis-Perspektive* (lietuviškas atitikmuo galėtų būti *akis į akį perspektyva*). Kalbėtojas elgiasi taip, tarsi lokalizuojamieji objektai žiūrėtų į jį, kitaip tariant, prieš kalbėtoją visada būtų objektų priekis.

Tuo tarpu intrinsinei erdvių scenų konceptualizacijos strategijai būdingi kitokie bruožai:

a) kalbėtojas ir jo asmeninė perspektyva pasidaro inherentiška, kitaip tariant, svarbus pasidaro ne kalbėtojo (kaip atskaitos taško) ir objektų, bet pačių objektų vidinis tarpusavio santykis;

b) intrinsinei konceptualizacijai visiškai nebūdingas tranzityvumas. Jeigu imsime tą patį 2 pav. pavyzdį ir horizontalę, tai intrinsiniame modelyje svarbiausia bus pačių objektų (žmogaus, namo, medžio ir pan.) padėtis. Priklausomai nuo to, kaip jie išsidėstę – greta vienas kito, prieš vienas kitą ir pan. – jie gali būti ir vienas kito dešinėje;

c) rinkdamasis intrinsinę perspektyvą kalbėtojas kuria diskursą naudodamas perspektyvą, kuri angliškoje tradicijoje vadinama *aligned*, o vokiškoje – *Tandem-Perspektive* perspektyva (lietuviškas atitikmuo galėtų būti *tandemo perspektyva*). Šiuo atveju kalbėtojas elgiasi taip, tarsi lokalizuojami objektai būtų nuo jo nusisukę ir jis žiūrėtų į objektų nugarą. Tokiu būdu objektų lokalizacija priklauso nuo jų tarpusavio santykio, bet ne nuo kalbėtojo pozicijos;

d) intrinsinė strategija nemenkai priklauso ir nuo pačių erdvių objektų – ne visi jie gali turėti intrinsines dimensines ašis (vertikalę, sagitalę, transversalę), pavyzdžiui, *kamuolys*, *kvadratas*, *medis* ir pan.

Dar galima paminėti, kad prototipiniais atvejais, ypač Europos kalbose, taikoma deiktinė dimensinio modelio konceptualizacija. Intrinsinė konceptualizacija labiau būdinga Afrikos kalboms, pavyzdžiui, tipologų gerai ištirtai Hausa kalbai. Tačiau yra ir tam tikrų išimčių. Europos kalbose intrinsinė perspektyva taikoma tada, kai kalbama apie judančius objektus. Tokiu atveju lemiamą vaidmenį vaidina judėjimo kryptis. Afrikos kalbose pasitaiko deiktinės strategijos taikymo, ypač tada, kai situacija yra statiška, bet objektai nevienodai matomi ar yra nevienodo dydžio (Hill 1982; Levelt 1986, 198 tt.; Grabowski 1998, 33 tt.).

Tačiau DI dichotomija susilaukė kritikos, nes paaiškėjo, kad sudėtingesniems objektų lokalizacijos atvejams aprašyti jos neužtenka. T. Herrmannas pasiūlė 6H lokalizacijos modelį, kurio vieną ašį sudaro stebėtojo pozicija, o antrą – lokalizuojamų objektų skaičius. Stebėtojo pozicija yra trinarė: kalbėtojas, klausytojas, trečiasis asmuo (ar objektas), o lokalizuojamų objektų struktūra – dvinarė arba trinarė (dviejų objektų lokalizacija ir trijų objektų lokalizacija). Iš abiejų ašių elementų santykių gaunami šeši pagrindiniai lokalizacijos variantai. T. Herrmannas pateikia tokį 6H modelį (žr. Herrmann 1989, 22):

- 1.1. Sprecherbezogene Dreipunktlokalisationen: S: $O_i - A$
- 1.2. Hörerbezogene Dreipunktlokalisationen: H: $O_i - A$
- 1.3. Drittbezogene Dreipunktlokalisationen: O: $O_i - A$
- 2.1. Sprecherbezogene Zweipunktlokalisationen: S: O_i
- 2.2. Hörerbezogene Zweipunktlokalisationen: H: O_i
- 2.3. Drittbezogene Zweipunktlokalisationen: O: O_i

3 pav. 6H modelis (iš Herrmann 1989, 22)

6H modelį grafiškai galima pavaizduoti ir kitaip – lentelėje, kur nurodyti ne tik stebėtojo pozicijos ir lokalizuojamų objektų skaičiaus elementai, bet ir iliustraciniai pavyzdžiai, žr. 1 lentelę.

Stebėtojas	Dviejų objektų lokalizacija	Trijų objektų lokalizacija
Kalbėtojas	<i>raktas guli prieš mane</i>	<i>raktas guli prieš mašiną (žiūrint iš mano pozicijos)</i>
Klausytojas	<i>raktas guli prieš tave</i>	<i>raktas guli prieš mašiną (žiūrint iš tavo pozicijos)</i>
Tretysis	<i>raktas guli prieš mašiną</i>	<i>raktas guli prieš mašiną (žiūrint iš namo pozicijos)</i>

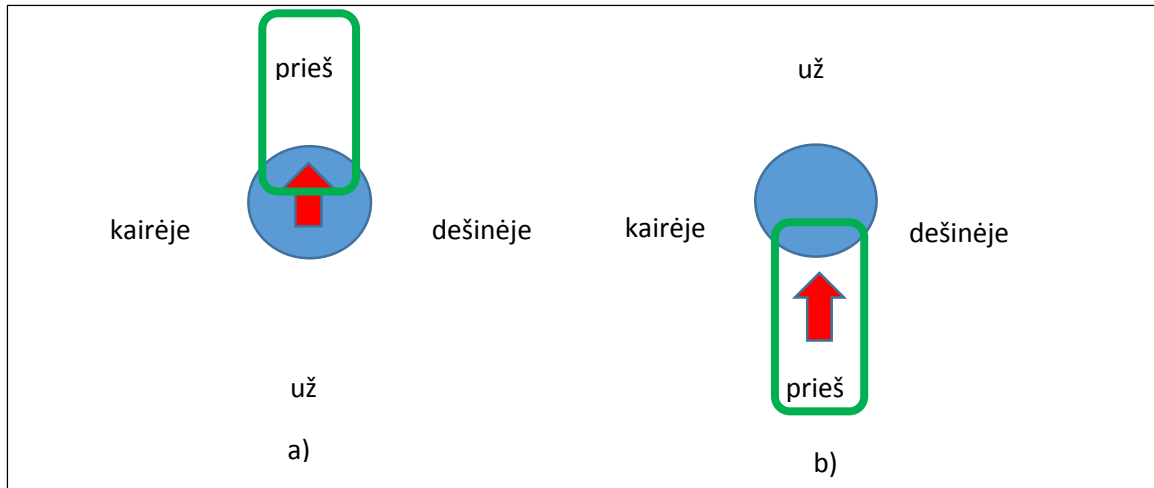
1 lentelė. 6H modelis²¹

Joachimas Grabowskis, taip pat teigdamas, kad DI dichotomijos teikiamų interpretacijos galimybių išsamiam dimensinio modelio aprašui neužtenka, be to, diskutuodamas ir dėl 6H modelio, yra pasiūlęs antropomorfinį *origo* modelį. Šio modelio centre yra antropomorfinė idėja (erdvinių situacijų dimensinė struktūra ir objektų poliarizavimas iš esmės yra sukonstruoti pagal erdvę suvokiančio žmogaus kūno asimetriją) ir origo projekcija. Origo, anot J. Grabowskio, yra svarbiausia dimensinio modelio dalis²². Jis skiria dvi pagrindines klases: 1) vidinį origo (vok. *Innen-*

²¹ Lentelė sudaryta ir pavyzdžiai pateikti pagal Vorweg 2001, 83.

²² „Ich habe oben eingeführt, daß für die Raumdimensionierung und – poliarisierung nur die *Orientierung* der – ggf. projizierten – Origo wesentlich ist“ (Grabowski 1989, 28).

Origo) 2) išorinį origo vok. *Außen-Origo*). Šios dvi origo klasės įeina į penkias erdviųjų dimensiųjų santykių projekcijas ir kartu sudaro iš dešimties klasių susidedančią alternatyvių origo padėčių struktūrą. Šiame straipsnyje analizuojant empirinę medžiagą daugiausiai bus laikomasi J. Grabowskio teorinių prielaidų. Išsamiai jos čia nebus aptariamoms, o svarbiausias idėjas, reikalingas erdviųjų scenų su adverbialu *priekin* analizei, galima glaustai pavaizduoti paties autoriaus pateiktamų schemų (žr. Grabowski 1998, 29, 33) sinteze (žr. 3 schemą).

3 schema. Išorinis ir vidinis origo

Schemoje aiškiai matyti dimensinės struktūros ir sagitalės joje interpretacija atsižvelgiant į origo projekcijas – a) į vidinį origo, b) į išorinį origo.

Baigiant teorinių prieigų apžvalgą dar reikia pabrėžti, kad interpretuojant erdvines scenas svarbi ne tik erdviųjų situacijų dimensinė struktūra ir poliarizavimas, bet didelį vaidmenį vaidina ir erdvinėse scenose dalyvaujantys objektai, kurie savo struktūra nėra lygiaverčiai dimensinės struktūros atžvilgiu, plg.: *žmogus, automobilis, medis, kamuolys* ir pan. (išsamiau žr. Herrmann 1989, 35 tt.).

EMPIRIKA: *priekin* ATVEJIS

Kadangi svarbiausias šio straipsnio tyrimo objektas yra adverbialo *priekin* semantika, čia apsiribosime tik sagitalės atveju ir su ja susijusiomis erdvinėmis scenomis. Tačiau, didesnio aiškumo ir konteksto dėlei, iš pradžių pateiksime po kelis pavyzdžius, iliustruojančius visą dimensinį erdviųjų santykių modelį. Jis sudarytas iš trijų tarpusavyje sąveikaujančių dimensiųjų: *vertikalės-transversalės-sagitalės*. Šias dimensijas reprezentuoja prototipinės konceptų poros: VIRŠUS : APAČIA, KAIRĖ : DEŠINĖ, PRIEKIS : GALAS.

ŠRVt medžiaga rodo, kad diskurse dimensinio erdvinių scenų modelio konceptualizacija dažniausiai realizuojama adverbialais, kai kada vietininko linksniu ir sudaro tokias kalbinės raiškos priemonių inventoriaus grupes:

a) VIRŠUS : APAČIA – *viršun: apačion; aukštyn : žemyn; ant / an²³: po*

(3) *Tai dabar va kai riši karvę, tai sienojas, tai akmuo apačioj, i lenda viršun, tai jau kaip užpylė, po žemėm anys per ilga lipa viršun akmenys.*

(4) *Na, nieko nebus, tu-tursu, tu-tursu, viena koja aukščiau, kitažemiau, i taip einu namo.*

(5) *Kaziukas tada smuikeliu groja, tik kad šokam visi ant kalno.*

(6) *Samanos Rasiejoj, Belarusioj, miškuos samanų [yra], tai palindo po samanom i būva.*

b) KAIRĖ : DEŠINĖ – *kairėn/po kairei : dešinėn/po dešinei / po tiesei*

(7) *Už kilometro posūkis po dešinei.*

(8) *Po kairei bus namas.*

c) PRIEKIS : GALAS – *prieky : gale, priekin: užpakalin / galan / atgal(io); prieš / priešais : už(u)*

(9) *Čia va pirkaitė buvo, vadindavom, šitam gale.*

(10) *Na čia, é pačiam prieky, prie pačiai scenai, būdavo, sėdžiu aš, kitoj pusėj – šitas policinykas sėdi.*

(11) *Sustoję dviese vienas prieš kitą.*

(12) *Dabar įėjo muzikantas vidun, é velnias liko už durų.*

(13) *Partizanų buvo. Kai vokiečiai čia išėjo. Rusai atgal jau grįžo. Buvo du rusai [rusų kariuomenės] priekin nuėjė.*

(14) *Na i išvažiavau Rasiejon, i tuo laiku, tada vasarą, užė vokiečiai čia, pajėmė čia mūs vietą, nesuspėjau ašpagrįžt atgal namo.*

Dabar jau galima pereiti prie sagitalės dimensijos, su ja susijusių erdvinių scenų ir tose scenose dalyvaujančio adverbialo *priekin* analizės. Visų pirma per daug nesiplečiant reikia pasakyti, kad adverbialo funkcija diskurse yra visiškai aiški – koordinuoti erdvinės (ir laiko) scenos dalyvių santykius. Klausimas ir pagrindinė analizės problema čia yra tokia: kokiose konkrečiai erdvinėse (ir laiko) scenose adverbialas *priekin* dalyvauja ir kokie motyvai lemia, kad pasirenkamas būtent jis.

---

²³ Šiaurės rytų vilniškių plote konkuruoja du adverbialai: *ant* (trm. *unt*) ir *an* (trm. *un*). Jų distribucija ir konkurencija bei neutralizacijos reiškiniai – atskira iki šiol netyrinėta tema.

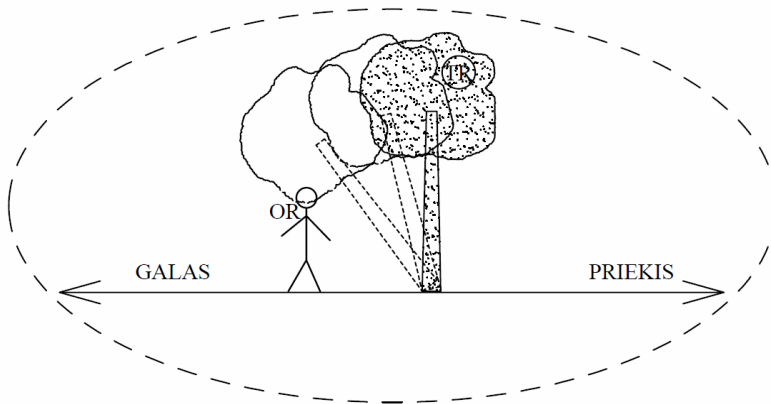
Iš ŠRVt rastų atvejų su adverbialu *priekin*, kur jis dalyvauja erdvinėse scenose, šiame straipsnyje panagrinėsime kelis prototipiškiausius (žr. (15–17) pavyzdžius).

(15) *Tai šitam miškely darėm su vyru malkas, nu i nupjovėm alksnį, alksnis kai davė, ne priekin griuvo, o atgal davė, ir man kakras²⁴ per patį kelį.*

(16) *Tai šitas, sako, mūsiškis kunigas atlėkė priekin i stovi prie bažnyčiai²⁵.*

(17) *Veda žmogus ožką, a anys girioj. Dabar anas paėmė, pasilėkėjo priekin to žmogaus, nusiavė čebatq²⁶, pastatė i vėl nubėgo, skaitai, toliau.*

(15) pavyzdyje apibūdinta erdvinė scena priskirtina išorinio origo klasei. Be to, reikia atkreipti dėmesį, kad trajektorius (*alksnis*) neturi intrinsinių požymių *priekis* : *galas* ir *kairė* : *dešinė*, todėl suprantama, kad sagitalė šiuo atveju projektuojama pagal kalbėtojo kūno padėtį. Normaliomis, įprastomis sąlygomis medis (trajektorius) turėjo griūti *nuo* orientyro (šiuo atveju – kalbėtojo, kuris pats yra aprašomo veiksmo dalyvis) t. y. *į priekį*, ten, kur nukreiptas kalbėtojo žvilgsnis, bet ne *į jį*, t. y. *atgal*, kalbėtojo nugaros kryptimi. Šiuo atveju išorinis origo yra kalbėtojas (jis yra ir orientyras), kuris projektuoja medžio (trajektoriaus) judėjimo kryptį pagal savo kūno padėtį (žr. 4pav.).

4 pav. Erdvinė scena *priekin*: išorinis origo – kalbėtojas

Jei šioje erdvinėje scenoje kalbėtojas pakeistų kūno padėtį ir žvilgsnį nukreiptų į kitą pusę (ten, kur schemoje pažymėtas *galas*), erdvinės scenos projekcija kalboje jau būtų kitokia – medis

²⁴ *Kaip tik.*

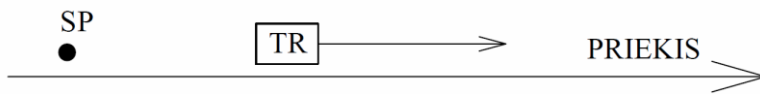
²⁵ Pateikėja pasakoja apie kunigo ir popo lenktynes žirgais – kuris pirmas pasieks bažnyčią.

²⁶ *Aulinį batq.*

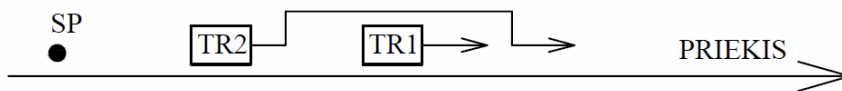
griūtų į priekį. Vaizdinę schemą juosianti punktyrinė linija rodo, jog ši erdvinė scena gali kisti dėl kalbėtojo konceptualizacijos proceso ypatybių, tačiau jeigu bus laikomasi išorinio origo strategijos, trajektorias *priekis* visada sutaps su orientyro (šiuo atveju – žmogaus) žvilgsnio kryptimi.

(16) pavyzdžiu nusakytą erdvinę sceną taip pat reikia priskirti išorinio origo klasei. Erdviniai santykiai, diskurse realizuojami adverbialu *priekin*, projektuojami iš stebėtojo pozicijos. Kitaip tariant, orientyras šiuo atveju yra situacijos stebėtojas, išorinis origo. Erdvinės scenos konceptualizacijos išeities taškas (16) pavyzdyje yra kalbėtojo pozicija (žr. 5 pav.). Adverbialo *priekin* pasirinkimo motyvas šioje erdvinėje scenoje visiškai suprantamas: sagitalė erdvinėje scenoje ir iš stebėtojo pozicijos, ir erdvinės scenos dalyvio *kunigo* atžvilgiu projektuojama antropomorfiškai – *priekis* pozicionuojamas pagal žmogaus žvilgsnio kryptį.

5 pav. Erdvinė scena *priekin*: išorinis origo– stebėtojas

(17) pavyzdys rodo, kad adverbialas *priekin* erdviniams santykiams koordinuoti pasirenkamas ir tada, kai erdvinę sceną sudaro ne vienas, o daugiau trajektorių. Ir šiuo atveju pasirenkamas išorinis origo, o stebėtojas išrikiuoja erdvinės scenos įvykius iš savo pozicijos: anaforiškai išreikštas trajektorius (*anas*) juda, aplenkdamas kitą trajektorių (*tą žmogų*). Sagitalė šiame pavyzdyje taip pat projektuojama pagal žmogaus kūno padėtį – tiek stebėtojo (jis turi būti atsisukęs veidu į stebimą erdvinę sceną, kad ją matytų ir galėtų nupasakoti), tiek ir abiejų trajektorių (žmonių – iš pasakojimo aišku, jog šie juda į priekį, t. y. ten, į kurią pusę nukreipti jų žvilgsniai) (žr. 6 pav.).

6 pav. Antroji erdvinė scena *priekin*: stebėtojo pozicija

Taigi ŠRVt esantys pavyzdžiai rodo, jog adverbialas *priekin* prototipiškai kalboje projektuoja erdvinės scenas, kurių realizacijai pasirenkama išorinio origo pozicija. Tačiau, kaip jau buvo minėta teorinėje šio straipsnio dalyje, konceptualizacijos proceso realizacija kalboje gali remtis ne tik išoriniu, bet ir vidiniu origo. Pavyzdžių su erdvinėmis scenomis, kuriose būtų realizuota

vidinio origo klasė, nepavyko aptikti, bet šį straipsnį pradėjome ne nuo erdvinę, bet nuo laiko sceną reprezentuojančių pavyzdžių (žr. (1) ir (2) pavyzdžius). Atvejai, kur laiko scenose temporalinius santykius koordinuoja adverbialas *priekin*, yra gerokai įdomesni negu iki šiol aptartos erdvinės scenos, be to, jų interpretacija sudėtingesnė.

Jau buvo minėta, kad žmonių laiko suvokimas remiasi erdvės konceptu. Kitaip tariant, laikas yra erdvės metafora. Remiantis šia samprata, laiko scenų analizei galima taikyti iš esmės tuos pačius teorinius principus, kurie buvo aptarti kalbant apie dimensinį erdvės modelį. Svarbiausias dalykas čia išlieka vidinio ir išorinio origo klasių skirtis, tik origo laiko scenose atitinkamai įkurdinamas laiko juostoje. Nuo origo „vietos“ pasirinkimo priklauso ir tam tikrų konkrečių raiškos priemonių inventorių. Taip mąstyti skatina ir neprototipiniai adverbialo *priekin* vartosenos atvejai, užfiksuoti tiek ŠRVt²⁷, tiek LKŽe. Neprototipiniais jie laikytini todėl, kad koordinuoja ne objektų erdvinius, bet įvykių laiko santykius ir šie temporaliniai santykiai yra sudaryti pagal lokalinių santykių modelį, kitaip tariant, išvesti iš lokalinio modelio (plg. Wunderlich 1985). Taip kaip erdviniame trijų dimensijų modelyje rikiuojami objektai, o adverbialas atlieka erdvinio koordinatoriaus vaidmenį, taip vienos dimensijos laiko modelyje (pagal erdvinį modelį) rikiuojami įvykiai (procesai), o adverbialas juos koordinuoja. Todėl ir temporaliniame modelyje galima taikyti vidinio ir išorinio origo klasių skirtį.

Išanalizavus ŠRVt pavyzdžius galima išskirti du neprototipinius temporalinius adverbialo *priekin* tipus:

1) ‘iš anksto’²⁸:

(18) *Pametėm²⁹ verpt, pametėm aust jau tada jau. Šitai katrie dar buvo priekin užsivare, [...] iš seniau kurie buvo, tai jau, tai jau, na, iš seniau katrie buvo, tai sunešiojom.*

(19) *Kai dabar, tai anas priekin apsdabotų³⁰, a ten yr pas tave kas, ar nēr.*

(20) *Brolis ėmė jau mano vyro seserį, tai mes lyg pamainėm, mane jau kaip i prievarta priskyrė, na, na. [Pati nelabai norėjot?] Ne ne. [O tai čia tėvai ar kas?] Na kaip ten tėvai, žinai kas, reikia jau kentēt, kad pradėjai, tai ana priekin prisigavo³¹.*

²⁷ Žiūrint areališkai, pavyzdžiai koncentruojasi daugiausia Daugėlišio ir Tverėčiaus (Ignalinos r.) apylinkėse.

²⁸ Dar plg. LKŽe nurodytus pavyzdžius: *Anas priekin viską žinojo Kli.*; *Priekin nereikia klapatyties Dglš.*; *Tris šimtus auksinų ažmokėjo jam priekin Ob.*; *Rūpi priekin ažmest bent rublį Ut.*

²⁹ *Nustojom.*

³⁰ *Apsižiūrētų.*

³¹ ŠRV tekstyne rastas vienas pavyzdys, kur adverbialas *priekin* laiko santykiams įvardyti vartojamas reikšme ‘ateityje’, pvz., (21) *kol dar dirbi, tai negalvoji apie tai, dar vis priekin kaip ten jau bus*. Kadangi užfiksuotas tik vienas tokio tipo pavyzdys, į bendrą adverbialo *priekin* vartosenos aprašą jis neįtraukiamas.

Šis tipas aiškiai susijęs su išoriniu origo: įvykiai laiko ašyje rikiuojami pagal antropomorfinį principą ir erdvinės scenos modelį – kalbėtojo žvilgsnio kryptimi. *Priekin* šiuo atveju koordinuoja dviejų įvykių, kurie eina vienas po kito, laiko santykį. Iš esmės šiems santykiams pavaizduoti tiktų tas pats (5) pavyzdys, kai įvykis tarsi aplenkia jam įvykti numatytą ribą (plg. *užmokėti priekin, apsižiūrėti priekin*).

2) ‘anksčiau, pirmiau’:

(22) *Aš kaip atamenu³², tai priekin du zlotai buvo už pūdą va išėjo priekin, o jau paskui, kaip traktorių užsivedė, mašinų jau, jau baiki³³ jau, soietui³⁴ kiek pradė mokėt, é priekin nuėjai, dykai pakrutėjai³⁵.*

(23) *O priekin metais šitaip buvo, priekin mano sulaužymo kojos.*

(24) *Nu tai estų dešims šeimynų atvež(ė), kur mes, anys priekin, jau mes juos radom.*

(25) *Tai va jau aš dabar jau kiek va prasideda [lietuviškas kalbėjimas], é priekin vis tiek ten anas ruskai.*

Antrasis tipas yra kur kas įdomesnis ir sudėtingesnis, nes adverbialas *priekin* (22–25) pavyzdžiuose laiko santykius koordinuoja visiškai kitaip nei ankstesniuose (žr. (18–20) pavyzdžius). Ir taip yra ne dėl to, kad objektų padėtį erdvėje koordinuojantis adverbialas žymi ir laiko santykius – kaip jau minėta, tai daugeliui kalbų, taip pat ir lietuvių, įprastas reiškiny. Plg. 2 lentelėje parodytus sagitalės schemas *priekis* : *galas* reprezentantų *prieš, už, atgalio* erdvės ir laiko santykių raiškos diskurse pavyzdžius.

	Erdvė	Laikas
<i>prieš</i>	(26) <i>Pavažiavus ten dar prieš gelžkelio³⁶ pervažą tada suksite po dešinei už kilometro, jeigu norit.</i>	(29) <i>Mes prieš karą prie lenkam gyvenom, prieš karą tik išėjom kolonijon³⁷, kaip mes sakom.</i>
<i>už(u)</i>	(27) <i>Vilkas sėdi užu krūmo.</i>	(30) <i>Už mėnesio, sakė, jau buvo, jau liepė ruošt.</i>
<i>atgalio</i>	(28) <i>Tai dabar juos Vokietijon išvežė, o mus namo. Tai dar mus paras, parą dar vežė atgalio, ešeloną lietuvių kai surinko.</i>	(31) <i>Mano pusbrolis atvažiavo trylika metų atgalio, i čia gi Grybėnuosan kluban gi važiuojam.</i>

2 lentelė. Erdvinių ir laiko santykių įvardijimas adverbialais *prieš, už(u), atgalio*

³² *Prisimenu.*

³³ *Nieko.*

³⁴ *Žmonėms.*

³⁵ *Padirbai.*

³⁶ *Geležinkelio.*

³⁷ *Vienkiemin.*

Visas 2-ojo tipo pavyzdžių (žr. (22–25) pavyzdžius), kur adverbialas *priekin* koordinuoja temporalinius įvykių santykius, įdomumas tas, kad laiko scenos juose susijusios ne su ateitimi, ne su laiko tėkme į priekį, bet su praeitimi. Koordinuodamas erdvinis santykius tas pats adverbialas *priekin* diskurse žymi tik judėjimą pirmyn, bet ne atgal. Todėl ir tais neprototipiniais atvejais, kai *priekin* koordinuoja temporalinius santykius (žr. (22–25) pavyzdžius) būtų kur kas įprасčiau vartoti adverbialus *anksčiau, pirmiau*³⁸, o ne *priekin*³⁹, tačiau pastarasis adverbialas empirinėje medžiagoje yra aiškiai paliudytas.

Analizuojant pavyzdžius su adverbialu *priekin* svarbiausia yra nustatyti origo klasę. Aišku, kad šios laiko scenos sukonstruotos ne iš išorinio origo perspektyvos. Kaip jau buvo minėta, aptartose erdvinėse scenose (žr. (15–17) pavyzdžius) kalbėtojas yra erdvinės scenos dalyvis arba stebėtojas, ir erdvinę sceną vertina iš antropomorfinių pozicijų, atskaitos tašku pasirinkdamas išorinį origo.

Tačiau analizuojamose laiko scenose diskurso kūrėjas nėra atskaitos taškas, nes svarbiausi čia pasidaro patys įvykiai ir jų seka. Kalbėtojo uždavinys yra ne rasti sau vietą laiko ašyje, o tam tikra seka surikiuoti įvykius. Tokiam uždaviniui įgyvendinti negalima pasirinkti išorinio origo pozicijos, todėl kalbėtojui lieka vienintelė alternatyvi galimybė – rinktis vidinį origo. Kaip erdvinėje scenoje vidinis origo susitapatina su atitinkamu objektu (žr. 3 schemą), taip laiko scenoje – su atitinkamu įvykiu.

Empiriniai ŠRVt užfiksuoti duomenys rodo, kad vidinį origo kalbėtojas gali pasirinkti esant bent dviem sąlygoms. Tokį pasirinkimą lemia:

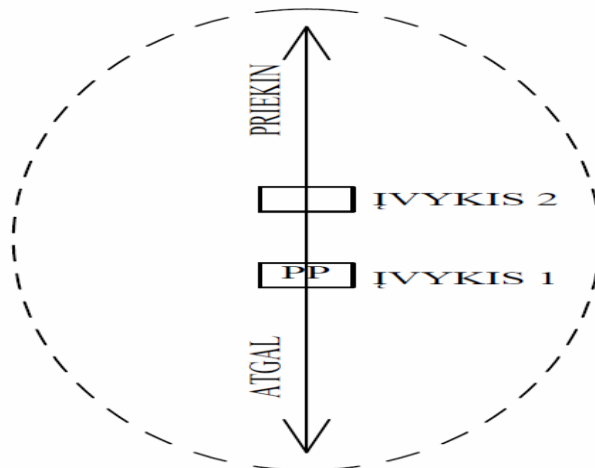
- a) pasakojimo laikas – praeitis (senyvo amžiaus pateikėjai, vartoję adverbialą *priekin* laiko scenose, pasakojo apie savo jaunystę ir tada patirtus arba vykusius įvykius);
- b) pasakojimas susideda ne mažiau nei iš dviejų įvykių (I), plg. (22) pavyzdį: I₁ – kainos nustatymas, I₂ – traktorių, mašinų atsiradimas, I₃ – atlyginimų mokėjimas; (23) pavyzdį: I₁ – X (*šitaip buvo*), I₂ – kojos sulaužymas; (24) pavyzdį: I₁ – estų atvežimas, I₂ – kalbėtojo atvažiavimas; (25) pavyzdį: I₁ – dabartinė situacija, I₂ – kalbėjimas rusiškai.

³⁸ Jeigu atliktume transformaciją ir adverbialą *priekin* transformuotume į *anksčiau, prieš*, (22–25) pavyzdžiai skambėtų visiškai įprastai, plg.: Aš *anksčiau kaip atamenu, tai *anksčiau du zlotai buvo už pūdą va išėjo *anksčiau, o jau paskui, kaip traktorių užsivedė, mašinų jau, jau baiki jau, svetui kiek pradė mokėt, é *anksčiau nuėjai, dykai pakrutėjai; o **prieš metus šitaip buvo*, *prieš mano sulaužymo kojos; na tai estų dėšims šeimynų atvež(ė), kur mes, anys *anksčiau, jau mes juos radom. Be to, adverbialų *anksčiau, prieš* vartojimo atvejų ŠRVt užfiksuota labai nemažai.

³⁹ Ekspedicijų metu kelis kartus buvo daromas toks nedidelis eksperimentas: klausime apie praeitį buvo vartojamas ne adverbialas *anksčiau*, bet *priekin*, pvz., o kaip *priekin* karo buvo? Įdomu tai, kad Daugėliščio ir artimesnėse apylinkėse informantai klausimą suprasdavo, tik atsakyme adverbialo *priekin* nevartodavo. Toliau nuo Daugėliščio esančiose vietovėse informantai klausimo nesuprasdavo.

Dėstydamas šiuos praeities įvykius kalbėtojas nedėlioja jų ant įprastai įsivaizduojamos laiko ašies (praeitis → dabartis → ateitis). Kad galėtų surikiuoti įvykius, kalbėtojas grįžta atgal į tų įvykių vyksmo laiką, į vieną iš įvykių inkorporuoja vidinį origo ir stebi jų tarpusavio santykį bei chronologiją tarsi būdamas chronologiškai ankstesnio įvykio dalis, o ne iš savo kaip kalbėtojo pozicijos. Tokiu būdu įvykių išdėstymas laike priklauso ne nuo kalbėtojo pozicijos, o nuo įvykių tarpusavio santykio. Paprasčiau tariant, įvykiai (kaip erdvinėse scenose – objektai) yra „nusisukę“ į kalbėtoją nugarą ir jis į juos žiūri pagal antropomorfinę sagitalinę ašį – į priekį, plg. (23) pavyzdį: I_1 – anaforinė struktūra (*šitai buvo*) išreikštas įvykis X, I_2 – kojos sulaužymas, kuris sagitalinėje ašyje yra *priekyje* kojos sulaužymo.

Tokią interpretaciją remia pateikti (22–25) pavyzdžiai su laiko scenas įvardijančiu adverbialu *priekin*, kur vidinis origo yra lokalizuotas tam tikrame įvykyje. Todėl galima sakyti, kad tokia įvykių dėliojimo perspektyva neprieštarauja, jog aptartuose pavyzdžiuose būtų vartojamas adverbialas *priekin*. Šiam teiginiui pagrįsti išsamiau paanalizuokime porą ŠRVt pavyzdžių. (23) pavyzdys: *O priekin metais šitai buvo, priekin mano sulaužymo kojos*. Čia rikiuojami du įvykiai: I_1 (X) ir I_2 (kijos sulaužymas). Taigi iš tos pačios perspektyvos ir X yra *prieš* kojos sulaužymą. Kadangi pasakojama jau apie buvusius įvykius, turbūt kalbėtojui parankiau pasirodė pasitraukti iš atskaitos taško pozicijos ir vidinį origo įkurdinti I_2 įvykyje. (24) pavyzdys: *Na tai estų dešims šeimynų atvež(ė), kur mes, anys priekin, jau mes juos radom*. Kaip jau minėta, šioje laiko scenoje yra įvykiai I_1 (estų atvežimas) ir I_2 (lietuvių atvežimas). Vadinasi, jeigu yra I_2 , tai pagal vidinio origo poziciją I_1 yra *prieš* I_2 . Apibendrinta adverbialo *priekin* vartosenai taikoma laiko konceptualizacijos strategija, kai pasirenkamas vidinis origo, pavaizduota 7 pav.

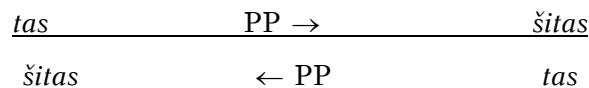
7pav. Vidinis origo laiko scenoje

Įvykį I_1 , laikomą atskaitos tašku rikiuojant sudėtinio pasakojimo įvykius, galima tapatinti su vidiniu origo ir kartu kalbėtojo pozicija (PP). Taip žiūrint, įvykis I_2 natūraliai atsiduria prieš I_1 , todėl diskurse santykis tarp šių įvykių ir įvardijamas adverbialu *priekin*.

Laiko konceptualizacijai taikant vidinį origo pasidaro nerelevantiška įprasta laiko ašis iš praeities į ateitį, todėl vaizdinėje laiko schemoje pasirinkome universalesnę vertikalią įvykių išdėstymo kryptį. Punktyrinis ovalas aplinkui ašį reiškia, kad ši kryptis nėra galutinė ir nekeičiama. Atsižvelgiant į tai, kokiam įvykyje lokalizuojamas vidiniu origo, ir kokiomis kalbinėmis raiškos priemonėmis laiko santykiai reprezentuojami diskurse, laiko tėkmės kryptis gali kisti. Šis požymis jungia laiko scenas su erdvinėmis scenomis, kur kalbėtojo arba stebėtojo kūno padėčiai pasikeitę, keičiasi ir orientyro bei trajektoriaus santykis ir jų lokalizacija. Todėl tiek erdvines (žr. 4 schemą), tiek ir laiko (žr. 7 schemą) schemas gaubia enciklopedinių žinių ir konceptualizacijos mechanizmo ratas, nuo kurių ir priklauso erdvinių ar laiko santykių realizacija diskurse. Šių dviejų faktorių reikšmę lokalizuojant objektus ar įvykius erdvėje ir laike bei iš kalbinių raiškos priemonių inventoriaus pasirenkant tinkamiausius reprezentantus, parodo ne tik pavyzdžiai su adverbialu *priekin*, bet ir toks atvejis iš ŠRVt:

(32) *Jau paskui, jau į šitą galą rasigyvenom⁴⁰. Tai į šitą galą.*

Laiko tėkmė kalbėtojo konceptualizuojama kaip tiesė, turinti du galus – *tą* ir *šitą*. Tik nuo kalbėtojo užimamos pozicijos ir jo kūno padėties priklauso, kuris tiesės galas yra *šitas*, o kuris – *tas*. Šiuo atveju konceptualizuojant pasirinktas išorinis origo, o laiko scenoje įvardis *šitas* reprezentuoja sagitalinės ašies priekį, įvardis *tas* – galą. Tačiau kryptis, koordinuojama įvardžiu *šitas*, visada sutaps su kalbėtojo žvilgsniu į priekį (žr. 8 pav.).

8 pav. Laiko konceptualizacija: kalbėtojo pozicija (PP)

Pasikeitus kalbėtojo kūno padėčiai ir išorinį origo pakeitus vidiniu, *tas* ir *šitas* gali nesunkiai susikeisti vietomis.

⁴⁰ *Prasigyvenome.*

PIRMASIS EKSKURSAI: PRIEKIN – PRIEŠ – ANKSČIAU

Adverbialo *priekin* analizę erdvės ir laiko scenose tuo galima būtų ir baigti, tačiau prasideda dar viena įdomi istorija, kada iškyla klausimas, kodėl *priekin* laiko scenose konkuruoja su adverbialais *anksčiau* ir *prieš*. ŠRVt rodo, kad jie gerokai įprastesni ir gerokai plačiau vartojami⁴¹. Todėl adverbialo *priekin* analizės kontekste įdomu pažiūrėti, kaip erdvės ir laiko raiškos sistemoje elgiasi adverbialai *anksčiau* ir *prieš*. Šitam klausimui, be abejo, reikia atskiros ir išsamios analizės. Tačiau labiausiai į akį krintančius adverbialų distribucijos ypatumus galima trumpai aptarti.

Įdomesnis čia adverbialas *prieš*, kuris struktūriškai nuo *priekin* nelabai skiriasi. Jis taip pat vartojamas ir erdvinėse, ir laiko scenose. LKŽe pateikiama pirmoji *prieš* reikšmės eksplikacija yra ‘vieta priešakyje, iš priešakio’⁴², pavyzdžiui: (33) *Jis stovi priešmane* Svn. (34) *Prieš bangas sustojus, šauk mane vardu S. Nėr.* (35) *Pats atsisėdo prieš manęs* Pč. Tokia reikšme *prieš* vartojamas ir šiaurės rytų aukštaičių vilniškių patarmėje:

(36) *Prieš kiekvienas duris tupi baisus šuo.*

(37) *Kai važiuosit per kaimą, prieš patį lobą vienas namelis yra.*

(38) *Kai šoka poros, gražu, i prieina berniokas, išveda šokt, pasikalba šokdami. O dabar, kratos kratos vienas prieš kitą, ne, laukiniai šokiai perima viską.*

LKŽe pateikiama ir temporalinė adverbialo *prieš* reikšmė, devintoji, žyminti ‘laiką iki tam tikro, kalbamojo momento, vyksmo’: (39) *Ateik prieš vakarą pas mane* KBI23. (40) *Turgus prieš Užgavėnes vadinasi bobturgis* J. (41) *Arklys prieš važiuojant turėjo būti pašertas* J. Jabl. (42) *Reikėjo prieš lyjant važiuoti* J. Jabl. (43) *Raudona saulė prieš šilumą, balta prieš šaltį* Ktk. Panašiai adverbialas *prieš* vartojamas ir šiaurės rytų aukštaičių vilniškių patarmėje:

(44) *Atvažiuodavo prieš Kalėdas kalėdot.*

(45) *Paskui apsiaudavom šituos [batelius] prieš šokius jau.*

(46) *Prieš karą, prieš trisdešimt devintus metus.*

(47) *Brolis dirbo kolūky, na, paskui kolchoze, jau prieš pensiją.*

ŠRVt duomenys rodo, kad *prieš* laiko santykiams koordinuoti šiaurės rytų aukštaičių vilniškių patarmėje pasirenkamas dažniau nei erdviniams. Taip pat atkreiptinas dėmesys, jog adverbialas *prieš* dažniau laiko santykius įvardija tada, kai diskurse projektuojamas vienas įvykis, o ne

⁴¹ Kaip jau minėta, adverbialas *priekin* vartojamas gana nedideliame šiaurės rytų aukštaičių vilniškių areale.

⁴² LKŽe išskirtos ir dar kelios erdvinius santykius žyminčios reikšmės: 2. ‘kryptis į kokią nors vietą, į kokį objektą’: *Iš džiaugsmo su rankomis pliaukščiოდamys, bėga prieš motiną vaikai* J.; 3. ‘akivaizdą, kurioje kas vyksta’: *Prieš saulę gulėti* B.; 4. ‘netoli esanti vieta, į kurią artėjama’: *Prieš tiltą arkliai pradėjo baidytis* LKK IX 163. *Da gerai prieš Vabalnyką pradėjo lyt* Slm.

įvykių seka. Esant tokiai pačiai sąlygai aptariamąjoje patarmėje vartojamas ir laiko santykius žymintis adverbialas *anksčiau*, pvz.:

(48) *Anksčiau gi prie ruskiui karvių mažai turėjom.*

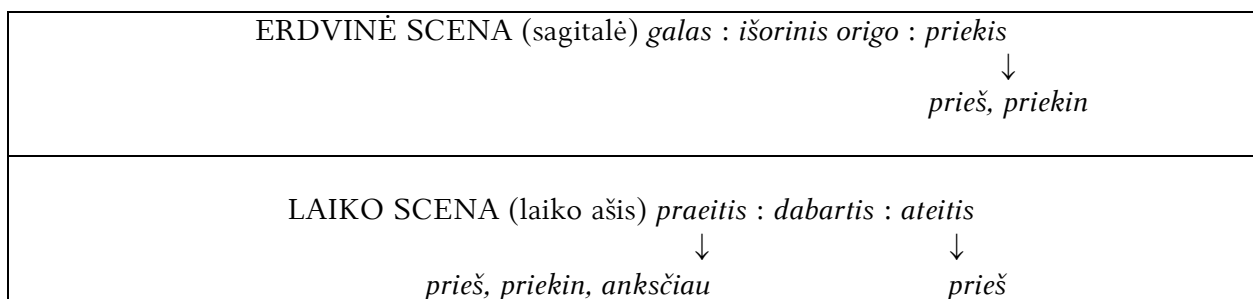
(49) *Duktė ženijos⁴³, tai kepiau, è jos dar broliui anksčiau.*

(50) *Tėvas buvo paimtas, na gi anksčiau jau gi koki ten karai [buvo], aš jau gi nežinau, na ir žuvo.*

LKŽe nurodyta tik viena, temporalinė, *anksčiau* reikšmė – ‘pirmiau’. Tačiau būtina atkreipti dėmesį, kad, anot LKŽe eksplikacijos, *prieš* laiko scenose vartojamas, parodyti ‘laiką iki tam tikro, kalbamojo momento, vyksmo’. Čia ir yra įdomiausias dalykas – adverbialas *prieš* iš esmės gali koordinuoti įvykius, vykusių ankstesniame, praeities laike. Kitaip tariant, jeigu *prieš* reikėtų grafiškai vaizduoti laiko ašyje, jis visada būtų ašies kairėje.

Tokiu atveju adverbialas *prieš* elgiasi visiškai taip pat, kaip adverbialas *prieš*, kada kalbėtojas renkasi vidinio origo strategiją. Lyginant adverbialus *anksčiau* ir *prieš* ir analizuojant, kokiose laiko scenų kalbinėse projekcijose jie dalyvauja, galima matyti, kad jų distribucija yra skirtinga. Iš tiesų kartais šie adverbialai sudaro semantinę opoziciją *anksčiau : prieš, prieš*, kur adverbialas *anksčiau* reprezentuoja išorinio origo, o *prieš* ir *prieš* – vidinio origo klasę.

Dar svarbu prisiminti, kad adverbialai *prieš* ir *prieš* diskurse gali koordinuoti ne tik laiko, bet ir erdvinis santykius. Tačiau erdvinėse scenose, kur dalyvauja abu adverbialai, veikia tik išorinio origo klasė. Erdvės ir laiko konceptualizaciją ir perkėlimą į diskursą pasitelkiant adverbialus *anksčiau, prieš, prieš* schematiškai galima pavaizduoti taip (žr. 4 schemą):

4 schema. Erdvės ir laiko konceptualizacija

Iš schemos matyti, kad kalboje projektuojant erdvines scenas, adverbialas *prieš*, taip pat greičiausiai ir adverbialas *prieš*, yra susiję tik su išorinio origo klase ir koordinuoja objektus pagal

⁴³ Tekėjo.

antropomorfinę struktūrą. Tuo tarpu laiko scenose šių adverbialų semantika jau siejasi su tuo, kas yra už atskaitos taško arba stebėtojo pozicijos⁴⁴, t. y. pasirinkta laiko konceptualizacijos strategija, kada kalbėtojas gali rinktis ir išorinį, ir vidinį origo, nulemia *prieš* ir *priekin* semantiką, kuri susieja juos su adverbialu *anksčiau*. Nors visi trys aptariamieji adverbialai formaliai gali koordinuoti tuos pačius laiko santykius – rikiuoti įvykius ankstesniame laike (praityje), tačiau iš ŠRVt matyti, kad jie nėra vartojami sinonimiškai. Tekstyne gausiausia laiko scenų su adverbialu *prieš*, mažiau – su *anksčiau*, o rečiausi pavyzdžiai su adverbialu *priekin*. Kaip minėta, *prieš* ir *priekin* tiek struktūriškai, tiek semantiškai yra labai artimi, todėl abu gali konkuruoti su *anksčiau*. Konkurencijos motyvus dar reikia aiškintis, tačiau jau dabar galima kelti tokią darbinę hipotezę: adverbialas *anksčiau* bus vartojamas greičiausiai tik tais atvejais, kai kalbama apie praeitį ir yra lyginimo aspektas (*anksčiau* palyginti su X). Adverbialas *prieš* tik konstatuoja praeities įvykio (bet gali konstatuoti ir ateities, plg. *ateisiu prieš pietus*) laiko santykį, plg. (53) *Atvažiuodavo prieš Kalėdas kalėdot*.

Galima sakyti, kad adverbialas *priekin* (ir greičiausiai *prieš*) diskurse yra universalus: erdvinėse scenose juo realizuojamos tik išorinio, bet laiko scenose – ir išorinio, ir vidinio origo klasės. Tačiau bet kuriuo atveju svarbiausias čia lieka konceptualizacijos procesas – kokius erdvės ar laiko santykius ketinama įprasminti diskurse.

ANTRASIS EKSURSAS: TIPOLOGIJA

LKŽe adverbialo *priekin*, koordinuojančio praeities įvykius, pavyzdžių, kaip jau minėta, pateikia tik iš Daugėlišio (Ignalinos raj.) arealo. Taip pat minėta, kad ekspedicijose pavienių pavyzdžių užfiksuota gretimose Tverečiaus apylinkėse. Lietuvių tarmių žodynuose panašių atvejų nepavyko aptikti. Taip vartojamo adverbialo *priekin* atitikmenų, kiek leidžia spręsti peržiūrėti leksikografiniai šaltiniai, nėra ir latvių kalboje. Bendrinės rusų, baltarusių, lenkų, taip pat senosios rusų kalbos žodynuose adverbialas *priekin*, koordinuojantis praeities įvykius (leksikografiškai tariant, reikšme *anksčiau*) taip pat neužfiksuotas.

Gali susidaryti įspūdis, kad taip laiko scenose vartojamas adverbialas *priekin* yra unikali ir išskirtinė nedidelio lietuvių kalbos tarmių arealo ypatybė. Ir, tipologiškai žiūrint, tai būtų įdomus

⁴⁴ Panašias semantines modifikacijas liudija ir pietų aukštaičių tekstuose užfiksuoti pavyzdžiai su adverbialu *už*, pvz., (51) *už mano pomėties nebuvo* (Leskauskaitė 2006, 155); (52) *kokiais dar čia neatsimenu metais jau, vauž mano pomėties* (Leskauskaitė 2006, 236).

atvejais. Tačiau atsižvelgus į jau aptartus D. Wunderlich (1985) ir T. Tenbrink (2007) samprotavimus peršasi mintis, kad tas išskirtinumas gali būti apgaulingas ir reiktų žiūrėti platesnį tipologinį kontekstą.

Atidžiau pasižiūrėjus į slavų kalbas, pavarčius rusų ir baltarusių kalbos tarmių žodynus paaiškėjo įdomus dalykas: juose užfiksuota tokių atvejų, kur lietuvių kalbos adverbialo *priekin* (į *priekį*) atitikmuo rusų kalboje – adverbialas *vper'od* (вперёд) ir atitikmenys baltarusių kalboje – adverbialai *paperadu*, *uperad*, *naperad* (папераду, уперад, наперад) vartojami tose pačiose laiko scenose kaip ir lietuvių kalboje. Adverbialo vartojimo geografija rusų kalboje, kiek galima spręsti iš peržiūrėtų žodynų, yra tokia: Dono srities, Amūro regiono, Novosibirsko srities, Karelijos, Vidurinio Pavolgio, Novgorodo srities tarmės. Keletas pavyzdžių iš tarminių žodynų:

(54) *On fpir'ot mine prišol tut* (jis priekin manęs atėjo čia); *fpiredi fsech ataman zogovorit* (priekin visų atamanas kalbės) (SRDG 1975, 78; 79)⁴⁵;

(55) *Vper'od narod ičigi zimoj nosil, a potom net. My vper'od, kak Dap'ja priechala, vyzov dali* (priekin liaudis ičigus žiemą nešiojo, o paskui ne. Mes priekin, kai Dapja atvažiavo, iškvietimą davėme) (SRGP 1983, 47)⁴⁶;

(56) *Vper'od žili na dvadcat' četvertom kvartale, potom magazin perenesli* (priekin gyvenome dvidešimt ketvirtame kvartale, paskui parduotuvę perkėlė) (SRGKISO 1994, 238)⁴⁷;

(57) *Kotoryj vper'od syn priežžal, tot prisylaet den'gi* (kuris priekin sūnus atvažiavo, tas atsiunčia pinigų) (SRGNO 1979, 75)⁴⁸.

Baltarusių kalboje panašių laiko scenų pavyzdžių su adverbialo *priekin* (į *priekį*) atitikmenimis užfiksuota centriniuose ir šiaurės vakarų rajonuose, Turovo ir Loevo apylinkėse (pietų ir pietryčių Baltarusijoje). Štai keletas tipiškiausių pavyzdžių iš baltarusių tarminių žodynų:

(58) Sjastra maja paperadu pajšla замуž, a ja potym (sesuo mano priekin išėjo už vyro, o aš po to) (SGCRB 1990, 286)⁴⁹;

(59) Maja matka paperadu pam'orla (mano mama priekin mirė) (SBGPZBP 1982, 399)⁵⁰;

⁴⁵ Раньше: *Он фпирёт мне пришол тут*. 2. Ранше: *Фпиреди фсех атаман зоговорит*.

⁴⁶ Вперёд раньше, в прежнее время: *Вперед народ ичиги зимой носил, а потом нет. Мы вперед, как Даяня приехала, вызов дали*.

⁴⁷ Вперёд 1. Сначала, раньше: *Вперед жили на двадцать четвертом квартале, потом магазин перенесли*.

⁴⁸ Вперёд, 1. Раньше, прежде: *Который вперед сын приезжал, тот присылает деньги*. Pavyzdžių, kur adverbialas *priekin* užfiksuotas laiko reikšme, rasta ir kituose rusų kalbos žodynuose: *Словарь русских говоров Новосибирской области* (1979), *Словарь русских народных говоров* (1970, 171).

⁴⁹ Папераду 1. *Тое, што і паперадзе: Сястра мая папераду пайшла замуж, а я потым*.

⁵⁰ Папераду, попераду, 3. *Ранней: Мая matka папераду памёрла*.

Pasižiūrėjus į geografiškai tolimesnes indoeuropiečių kalbas, paaiškėjo dar viena tipologinė paralelė. Prancūzų kalboje adverbialo *prieKin* atitikmuo yra *avant*. Jis žymi ir erdvinius ('prieKin, į priekį'), ir laiko santykius. Įdomiausias dalykas čia tas, kad adverbialas *avant*, dalyvaujantis laiko scenose, koordinuoja būtent praeities įvykius – leksikografiškai tariant, reiškia 'anksčiau, prieš'. Vitos Valiukienės sudaryto dvikrypčio lygiagrečiojo grožinės literatūros kūrinių tekstyno CTL (Corpus des Textes Littéraires FR-LT-FR) duomenimis, adverbialas *avant* gerokai dažniau reiškia laiko santykius. Tekstynė (2 141 852 žodžiai) iš viso adverbialas *avant* vartojamas 1 063 kartus, ir tik 15 iš jų yra vietai (erdvei) žymėti. Pvz., (60) *Passe avant, dépêche-toi* (Paeik prieKin, pas-kubėk)⁵¹. Visi kiti atvejai yra susiję su laiko scenomis. Keli pavyzdžiai iš tekstyno:

(61) *Avant, je voulais paraître vieux et les lunettes me donnaient cet air sérieux qui rassurait. Maintenant, j'ai envie de me rajeunir* (Anksčiau (prieKin) norėjau atrodyti senas, ir akiniai teikė orumo, kuris mane ramino. Dabar trokštu atjaunėti);

(62) *Avant, nous aimions dîner côte à côte dans cette brasserie, mais avant c'était avant, et ce soir nous dînons face à face* (Anksčiau (prieKin) mėgom vakarieniauti šitoj aludėj sėdėdami šalia vienas kito, bet anksčiau buvo anksčiau (prieKin) buvo prieKin), o šįvakar vakarieniaujam sėdėdami vienas priešais kitą);

(63) *Avant, je pouvais faire un petit somme par temps de grosse chaleur, maintenant, il ne fallait même pas y songer car «le jour est fait pour le travail et la nuit pour le repos»* (Anksčiau (prieKin) galėdavau snūstelti kur saulėkaitoje, o dabar nė pagalvoti apie tai nebuvo galima, nes „diena yra skirta darbui, o naktis poilsiui“).

Labai panaši padėtis yra ir italų kalboje. Čia lietuvių kalbos adverbialo *prieKin* (į *prieKį*) atitikmuo *avanti* (< vėlyv. lot. k. *abante* < *ab* 'iš' + *ante* 'prieš, priešais') laiko scenose elgiasi panašiai kaip ir prancūzų kalboje – koordinuoja praeities santykius⁵². Pavyzdžiui, šiuolaikinėje italų kalboje: (64) *Dovevi andarci avanti!* (ten turėjai eiti anksčiau (prieKin)); (65) *Partì il giorno avanti* (išvyko prieš dieną, dieną anksčiau (prieKin)). Ligūrijos tarmėje, Imperijos miesto šnektoje: (66) *Avanti a vitta a l'èa ciù difissile* (anksčiau (prieKin) gyventi buvo sunkiau)⁵³.

Turint prieš akis aptartą tipologinį kontekstą galima daryti prielaidą, kad toks šiaurės rytų aukštaičių vilniškių patarmėje užfiksuotas adverbialo *prieKin* pasirinkimas projektuojant diskurse konceptualizuotas laiko scenas, kur jis koordinuoja praeities įvykius, vargu ar yra atsiradęs kalbų

⁵¹ Vietai, kryptčiai žymėti dažniau vartojamas *en avant*, pvz., (67) *Il s'est penché en avant* (Jis pasilenkė į priekį).

⁵² Plg. šiuolaikinėje italų kalbos *avanti* (< *avanti* + *ieri*) – 'užvakar'.

⁵³ Diego Ardoino informacija.

kontaktų sąlygomis. Kitaip tariant, kažin ar yra pagrindo manyti, jog toks adverbialo *priekin* vartojimo modelis atsirado paveiktas slavų kalbų ar buvo iš jų paskolintas. Tam prieštarauja geografinis (reiškinio paplitimo) argumentas: jis yra ir romanų kalbose, be to, iškalbinga ir adverbialo *priekin* atitikmenų paplitimo geografija slavų kalbose. Taigi šiuo atveju greičiausiai reikia kalbėti apie tipologinę bendrybę.

PABAIGA

Straipsnyje remiantis referencinės ir kognityvinės semantikos metodų sinteze išanalizuota erdvės ir laiko santykių modelio dalis – sagitalė ir jos realizacija diskurse. Tyrimo objektas – sagitalės realizacija adverbialu *priekin* šiaurės rytų aukštaičių vilniškių patarmėje. Šioje patarmėje fiksuojamas prototipinis ir neprototipinis adverbialo *priekin* vartojimas. Prototipiškai jis įvardija lokalizaciją erdvėje ir įgyja reikšmę ‘tolyn judėjimo kryptimi, priešais save, į priekį’ (pagal LKŽe). Į diskursą perkeliant laiko scenas adverbialas *priekin* vartojamas neprototipiškai ir žymi ankstesnį įvykių laiką – ‘anksčiau, pirmiau’ arba ‘iš anksto’. Neprototipinę adverbialo *priekin* vartoseną laiko scenoms diskurse įvardyti lemia kalbėtojo pasirinkta laiko scenos konceptualizacijos strategija ir perspektyva. Kalbėtojui pasirinkus vidinio origo strategiją diskurse laiko santykiams įvardyti parankesnis yra adverbialas *priekin*. Vidinio origo strategija pasirenkama esant kelioms sąlygoms: a) pasakojimo laikas turi būti praeitis; b) pasakojimas turi susidėti ne mažiau nei iš dviejų įvykių. Tačiau kokia erdvės ar laiko konceptualizacijos strategija bus pasirinkta, priklauso nuo konkrečiau kalbėtojo konceptualiųjų gebėjimų ir jo sukauptos enciklopedinės informacijos.

Kadangi temporaliai vartojamo adverbialo *priekin* pavyzdžių užfiksuota ne tik lietuvių, bet ir slavų (rusų ir baltarusių) tarmėse, taip pat romanų (prancūzų, italų) kalbose, galima daryti prielaidą, jog toks laiko scenų realizavimas diskurse galėtų būti šių kalbų tipologinė bendrybė.

Šaltiniai

- CTL – Corpus des Textes Littéraires FR-LT-FR
LKŽe – elektroninė Lietuvių kalbos žodyno versija, prieiga internete www.lkz.lt
SBGPZBP – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходнаў Беларусі і яе пагранічча, 1982, Т 3. Мінск: Навука і тэхніка.
SGCRB – Мяцельская Е. С. (рэд.) 1990, Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі, 1. Мінск: Універсітэцкае.
SRDG – Валюсинская З. В., Овчинникова В. С. 1975, Словарь русских донских говоров, том 1. Издательство Ростовского университета.
SRGKISO – Герд Александр Сергеевич 1994, Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей, выпуск 1. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета.
SRGNO – Словарь русских говоров Новосибирской области, 1979. Новосибирск: Наука.
SRGP – Словарь русских говоров Приамурья, 1983. Москва: Наука.
ŠRVt – Šiaurės rytų aukštaičių vilniškių tekstynas, prieiga internete <http://www.baze.vilnius-kiai.eu/>

Literatūra

- Busse Dietrich 1994, Kommunikationsmodelle und das Problem des Sprachverstehens. Zur Verwendung technischer Metaphern in der Sprachwissenschaft, *Rudolf Hoberg (Hrsg.). Technik in Sprache und Literatur (Festschrift für Franz Hebel)*. Darmstadt: Verlag der TH Darmstadt, 207–234.
Bussmann Hadumod 2008, *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart: Kröner Verlag.
Evans Vyvyan 2007, *A Glossary of Cognitive Linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd.
Fraas Claudia 2000, Begriffe – Konzepte – kulturelles Gedächtnis. Ansätze zur Beschreibung kollektiver Wissenssysteme, *Schlosser, H. D. (Hrsg.). Sprache und Kultur*. Frankfurt/Main: Lang, 31–45.
Frawley William 1992, *Linguistic Semantics*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
Grabowski Joachim 1998, Ein psychologisch-anthropomorphologisches Modell der einheitlichen semantischen Beschreibung dimensionalen Präpositionen, 11–41, Ludewig Petra / Geurts Barta (Hrsg.), *Lexikalische Semantik aus kognitiver Sicht*. Tübingen: Gunter Narr Verlag Tübingen.
Herrmann Theo 1989, *Von, hinter, rechts und links: das 6H-Modell. Psychologische Studien zum sprachlichen Lokalisieren*, Bericht Nr. 15, Heidelberg / Mannheim.
Hill Clifford 1982, Up/down, front/back, left/right. A contrastive study of Hausa and English, *Here and There: Cross-linguistic Studies on Deixis and Demonstration, III: 2–3, Edited by Jürgen Weissenborn and Wolfgang Klein*. Pragmatics & Beyond.
Kardelytė-Grinevičienė Daiva 2014, *Lokatyvinių inesyvo ir iliatyvo konstrukcijų semantika ir santykiai rytų aukštaičių vilniškių patarmėje*, Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
Langacker Ronald Wayne 1987, *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 1: *Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.

Langacker Ronald Wayne 1991, *Cognitive linguistics research: Concept, Image, and Symbol*. The Cognitive Basis of Grammar. New York-Berlin: Ratzlow-Druck.

LDTŽ – Ramonienė Meilutė, Brazauskienė Jelena, Burneikaitė Nida, Daugmaudytė Jurga, Kontutytė Eglė, Pribušauskaitė Joana 2012, *Lingvodidaktikos terminų žodynas*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Leskauskaitė Asta 2006, *Kučiūnų krašto šnektos tekstai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Levelt Willem Johannes Maria 1986, Zur sprachlichen Abbildung des Raumes: Deiktische und intrinsische Perspektive, *H. G. Bosshardt (Ed.). Perspektiven auf Sprache. Interdisziplinäre Beiträge zum Gedenken an Hans Hörmann*. Berlin: De Gruyter, 187–211.

Makauskaitė Indrė 2015, Lietuvių kalbos laiko adverbialai ir jų semantinė klasifikacija, <http://www.baltistikongresas.flf.vu.lt/failai/tezes/Makauskaite.pdf>.

MLS – *Metzler Lexikon Sprache. Dritte, neubearbeitete Auflage* 2005. Verlag J. B. Metzler Stuttgart Weimar.

Padučeva Jelena [Падучева Елена] 2001, *Высказывание и его соотносительность с действительностью*, Москва: Эдиториал УРСС.

Schwarz Monika 2008, *Einführung in die Kognitive Linguistik*, 3. Auflage. Tübingen: A. Francke Verlag.

Smetona Antanas, Usonienė Aurelija, 2012, Autoriaus pozicijos adverbialai ir adverbializacija lietuvių mokslo kalboje, *Kalbotyra* 64 (3), 124–139.

Tarasevic Larisa 2003, Präpositionen aus der Sicht der Kategorisierung (am Beispiel von vor und перед) Text, „Das Wort“. *Germanistisches Jahrbuch GUS*. 123–144.

Tenbrink Thora 2007, *Space, Time, and the Use of Language. An Investigation of Relationships*. Berlin, New York: Morton de Gruyter.

Vater Heinz 1996, *Einführung in die Raum-Linguistik*. Hürth: Gabel Verlag.

Vater Heinz 2005, *Referenz-Linguistik*. München: Wilhelm Fink Verlag.

Vorweg Constanze 2001, *Raumrelationen in Wahrnehmung und Sprache*. Wiesbaden: DUV/GWV Fachverlage.

Weiß Petra 2005, *Raumrelationen und Objekt-Regionen: psycholinguistische Überlegungen zur Bildung lokalisationsspezifischer Teilräume*. Wiesbaden: DUV/ GWV Fachverlage.

Wunderlich Dieter 1985, Raumkonzepte. Zur Semantik der lokalen Präpositionen, *Th. T. Ballmer & R. Posner (Eds.), Nach-Chomskysche Linguistik*. Berlin: de Gruyter.

Žilinskaitė Elgė 2010, Vietos raiška Mikalojaus Daukšos *Postilėje: postpoziciniai vietininkai ir jų funkciniai ekvivalentai*, Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas.

Įteikta 2016-01-25

Priimta 2016-03-10